

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Ο πολιτικός λόγος του Ελευθερίου Βενιζέλου για το
πολιτειακό ζήτημα , κατά την περίοδο 1910-1936 -
Συνέχειες και Ασυνέχειες.**

Πηγή εικόνας : Εθνικό Ίδρυμα Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος <https://venizelosarchives.gr/show/41656>

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΥ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΦΕΑΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2024

**Θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς όλους
όσους με βοήθησαν για την εκπόνηση της
πτυχιακής μου εργασίας, και κυρίως τον
επιβλέποντα καθηγητή μου Νικόλαο Βαφέα για
την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές
του!**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα πτυχιακή εργασία θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί με χρονική συνέπεια, ο δημόσιος πολιτικός λόγος του Ελευθερίου Βενιζέλου σχετικά με το πολιτειακό ζήτημα, κατά τη διάρκεια της παρουσίας του στο Ελληνικό πολιτικό σκηνικό(1910-1936). Με βασική πηγή τον πρωτογενή λόγο του πολιτικού, θα αναλυθούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες των θέσεων και επιχειρημάτων του, καθώς και τα μέσα πειθούς που επιστράτευε για την στήριξη αυτών, σε συνδυασμό πάντοτε με τα ανάλογα ιστορικά δεδομένα της εκάστοτε περιόδου.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ : Ελευθέριος Βενιζέλος, Ελληνικός 20^{ος} αιώνας, πολιτικός λόγος, Βασιλεία, Δημοκρατία, πολιτειακό ζήτημα

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1 : Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Ελληνική πολιτική σκηνή – Τα πρώτα χρόνια.	7
1.1 1909	7
1.2 1910	9
1.3 1911	11
1.4 1912	13
1.5 1913	13
Κεφάλαιο 2: Το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού- Συνταγματική κρίση	15
2.1 1914	15
2.2 1915	16
2.3 1916	19
Κεφάλαιο 3: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωθυπουργός της ενωμένης Ελλάδας	25
3.1 1917	25
3.2 1918	27
3.3 1919	28
3.4 1920	28
Κεφάλαιο 4: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αυτοεξόριστος – Πολιτική κρίση με φόντο το πολιτειακό	32
4.1 1921-1923	32
4.2 1924: Η προσωρινή επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Ελληνικό πολιτικό σκηνικό.....	35
4.3 1925	38
4.4 1926	39
4.5 1927	40
Κεφάλαιο 5: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ξανά πρωθυπουργός- Η μεγάλη τετραετία	42
5.1 1928	42
5.2 1929	44
5.3 1930	45

5.4 1931	46
5.5 1932	49
Κεφάλαιο 6: Το κύκνειο άσμα	51
6.1 1933	51
6.2 1934	54
6.3 1935	55
6.4 1936	59
Επίλογος	60
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	61
<i>Χρονολογικός Πίνακας</i>	62
<i>Πίνακας Σύντομων Βιογραφικών Σημειωμάτων</i>	65
Βιβλιογραφία	67

Εισαγωγή

Θα αποτελούσε ατόπημα να επιχειρηθεί η ανάλυση του πολιτικού λόγου μιας πολιτικής φυσιογνωμίας χωρίς να αναφερθεί ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα αυτής, καθώς και το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έδρασε. Αποτελεσματικά, το εισαγωγικό σημείωμα της παρούσας εργασίας θα αφιερωθεί σε αυτό.

Πιο συγκεκριμένα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος γεννήθηκε το 1864 στις Μουρνιές, κοντά στα Χανιά της Κρήτης, σε μια εποχή έντονων πολιτικών αναταραχών. Η οικογένειά του ήταν προσφυγική από τα Κύθηρα, λόγω των γεγονότων που προηγήθηκαν της Κρητικής Επανάστασης του 1866. Ο Βενιζέλος σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου ανέπτυξε την πολιτική του σκέψη και τις ηγετικές του ικανότητες. Η πολιτική σταδιοδρομία του Βενιζέλου ξεκίνησε στην Κρήτη, όπου πρωτοστάτησε στην επανάσταση του 1897, που οδήγησε στην αυτονομία του νησιού. Ως υπουργός Δικαιοσύνης και Εξωτερικών Υποθέσεων της Κρητικής Πολιτείας, έθεσε τα θεμέλια για τον εκσυγχρονισμό της τοπικής διοίκησης και την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα.

Το 1910, ο Βενιζέλος εξελέγη πρωθυπουργός της Ελλάδας και ξεκίνησε μια σειρά από ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις που εκσυγχρόνισαν τη χώρα. Αναδιοργάνωσε τον στρατό, αναβάθμισε την εκπαίδευση, και επέφερε σημαντικές αλλαγές στη δημόσια διοίκηση και τη δικαιοσύνη. Παράλληλα, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), συμβάλλοντας στην εδαφική επέκταση της Ελλάδας με την απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών του Αιγαίου. Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Βενιζέλος υποστήριξε την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, οδηγώντας στον Εθνικό Διχασμό, μια πολιτική και κοινωνική κρίση που χώρισε τη χώρα. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Βενιζέλος υπέγραψε τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920, η οποία προέβλεπε σημαντικά εδαφικά κέρδη για την Ελλάδα. Ωστόσο, η ήττα στη Μικρασιατική Εκστρατεία και η επακόλουθη Καταστροφή το 1922 ανέτρεψαν πολλά από τα επιτεύγματά του. Παρά τις δυσκολίες, ο Βενιζέλος επέστρεψε στην εξουσία και συνέχισε να εργάζεται για την ανασυγκρότηση της χώρας. Μετά την Καταστροφή, εργάστηκε για την αποκατάσταση των σχέσεων με την Τουρκία, συμβάλλοντας στη σύναψη της Συνθήκης της Λοζάνης το 1923. Η συνθήκη αυτή καθόρισε τα σύγχρονα σύνορα της Ελλάδας και της Τουρκίας και έθεσε τις βάσεις για μια περίοδο ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των δύο χωρών. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Βενιζέλος συνέχισε να παίζει ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, παρά τις διαρκείς πολιτικές και κοινωνικές προκλήσεις. Το 1935, μετά από μια αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος, αυτοεξορίστηκε στο Παρίσι, όπου και πέθανε στις 18 Μαρτίου 1936.

Αδιαμφισβήτητα, η εποχή του Βενιζέλου χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια δημιουργίας σταθερών διεθνών σχέσεων και συμμαχιών. Ο ίδιος έζησε και δραστηριοποιήθηκε σε μια περίοδο έντονων πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών, διαμορφώνοντας με τις ενέργειές του την πορεία της Ελλάδας προς τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη. Η ηγετική του ικανότητα και η πολιτική του διορατικότητα συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας.

Κεφάλαιο 1 : Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Ελληνική πολιτική σκηνή – Τα πρώτα χρόνια.

1.1 1909

Κατά τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα το Ελληνικό κράτος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από πλήρη αποδιοργάνωση. Η χώρα μετά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, βρέθηκε με πληγωμένο εθνικό εγωισμό, οικονομική δυσχέρεια, και αναξιοπιστία στο πρόσωπο του Στέμματος, και της πολιτικής ηγεσίας ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις βασικές της ανάγκες και λειτουργίες. Υπό αυτό το πρίσμα η αντίδραση εκπορεύθηκε από μια μυστική εταιρεία του στρατού, τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο ο οποίος με την πεποίθηση πως ο στρατός είναι απαραίτητο να επέμβει στην πολιτική, έκανε πραξικόπημα στις 15 Αυγούστου 1909, γνωστό και ως Κίνημα στο Γουδί. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ανέτρεψε αναίμακτα την κυβέρνηση και διασφάλισε επίσημα πως δεν θα διαλύσει την βουλή ούτε θα εγκαθιδρύσει στρατιωτική δικτατορία. Είχε ένα περιορισμένο πρόγραμμα το οποίο βασιζόταν κυρίως σε θέματα των ενόπλων δυνάμεων και στο εθνικό ζήτημα. Έτσι, χωρίς σαφείς πολιτικούς στόχους και με την πολιτική πραγματικότητα να είναι συνεχώς εναντίον του, άρχισε να φθείρεται και να επικρατεί η άποψη πως η εξουσία έπρεπε να επιστρέψει στους πολιτικούς. Τελικώς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος κλήθηκε από τους ηγέτες του Στρατιωτικού Συνδέσμου να αναλάβει την εξουσία της Ελλάδος ως ικανότερος να συσπειρώσει το έθνος στο όνομα της μεταρρύθμισης και να κάνει πράξη τους εθνικούς στόχους. Ήταν ένας άνδρας ο οποίος είχε αναδειχθεί από τις ενέργειες του στην Κρήτη ως εθνικιστής ηγέτης, αντίπαλος του στέμματος, και το σημαντικότερο δεν είχε δεσμούς με τα παλαιά κόμματα. (GALLANT, 2017, σσ. 261-266)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αν και αποδέχθηκε την πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αρνήθηκε να αναλάβει την αρχηγία αυτού και να καταλάβει την εξουσία με τρόπο δικτατορικό, μιας και οι διεθνείς συνθήκες αλλά και το ακόμη δυνατό έρεισμα του Στέμματος στην Ελληνική κοινωνία, δεν του επέτρεπαν να πάρει αυτήν την απόφαση. Πιο συγκεκριμένα, επέλεξε τον ρόλο του σύμβουλου, του άτυπου διαμεσολαβητή του Συνδέσμου. Ο ίδιος, πρότεινε στην αρχηγία του Συνδέσμου τον σχηματισμό κυβέρνησης από τον Στέφανο Δραγούμη με σκοπό την σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Με την κίνηση αυτήν ο Βενιζέλος αντιτίθετο σε πολλά μέλη του Συνδέσμου, αλλά και στα παλαιά κόμματα που επιθυμούσαν Συντακτική Συνέλευση πράγμα ιδιαίτερα παράτολμο για την δεδομένη στιγμή, αφού θα οδηγούσε την χώρα σε αποσταθεροποίηση, πιθανή ανατροπή του πολιτεύματος, και κατ'επέκταση αρνητική εικόνα στην διεθνή γνώμη. (ΚΩΣΤΗΣ, 2022, σσ. 525-531) Η διπλή αναθεωρητική βουλή έγινε δεκτή από την βουλή, και τον Βασιλιά Γεώργιο παρά το γεγονός πως ο ίδιος μετά τα περιστατικά στην Κρήτη και τον πρίγκηπα Γεώργιο ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός με τον Βενιζέλο έχοντας

το αίσθημα του φόβου, αφού ο τελευταίος αποτελούσε πια το κύριο πρόσωπο των γεγονότων των στην πολιτική σκηνή της Ελλάδος. Ο Στρατιωτικός σύνδεσμος εν τέλει διαλύθηκε το 1910 μιας και οι σκοποί του (οι συμβουλές δηλαδή του Βενιζέλου για χάραξη πολιτικής) είχαν πραγματοποιηθεί και η κοινωνία θα βιάδιζε, για λίγο όπως μας έδειξε η ιστορία, προς μια τρόπον τινά σταθερότητα. (Παπαπδάκης, 2020, σσ. 323-327, τομ.Ι)

Θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός πως η επιλογή του Στρατιωτικού Συνδέσμου για την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και εν τέλει την κατά γράμμα τήρηση των συμβουλών του δεν έγινε τυχαία. Ο Βενιζέλος ήδη από την Κρήτη αρθρογραφούσε στην εφημερίδα του «Κήρυκας» ανυπόγραφα άρθρα υπέρ της επαναστάσεως του Στρατιωτικού Συνδέσμου, και συγκεκριμένα, μέσα από την δική του κριτική ματιά τόνιζε ποιες θα έπρεπε να ήταν οι αποφάσεις και οι πολιτικές κινήσεις που θα έπρεπε να πραγματοποιήσει ο Σύνδεσμος για την εξομάλυνση των όσων διαδραματίζονταν στην χώρα. Στο δεύτερο του άρθρο στο οποίο αναφέρεται στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο αναγράφει χαρακτηριστικά πως ο Σύνδεσμος θα πρέπει:

«Νὰ ἐπιχειρήσει ἐν ἀνάγκῃ καὶ διὰ πρόσκαιροῦ δικτατορίας, ὀλιγομήνου, καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἀκριβῶς καθορισμένου χρονικοῦ διαστήματος νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ πρόγραμμά του, καλῶν τὸν λαὸν μετὰ τὴν λήξιν τοῦ διαστήματος τούτου εἰς ἐκλογὰς ἐθνοσυνελεύσεως, ἥτις ν’ἀποφανθῇ περὶ τε τῶν γενομένων καὶ τοῦ τρόπου, καθ’ὄν ἐν τῷ μέλλοντι πρέπει νὰ κυβερνᾶται τὸ κράτος.»

Παράλληλα, στα επόμενα άρθρα του, ο Βενιζέλος, θα στραφεί κατά του Στέμματος, και των πολιτικών κομμάτων, υποδεικνύοντας τους χαρακτηριστικά πως ο Βασιλιάς θα πρέπει οπωσδήποτε να αφοσιωθεί στα συμφέροντα του Ελληνικού κράτους, ακόμη και αν αυτά αντιτίθενται στα συμφέροντα της δυναστείας, και τα πολιτικά κόμματα θα πρέπει να αφήσουν τους λαθεμένους πολιτικούς χειρισμούς του παρελθόντος και να αποσκοπούν μονάχα στην ανόρθωση του κράτους :

«Μόνον διὰ τῆς πραγματικῆς ἀφοσιώσεως τοῦ Βασιλέως πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Ἔθνους, διὰ τῆς ὑποταγῆς τῶν δυναστικῶν συμφερόντων εἰς τὰ Ἐθνικά... θὰ κατορθωθῇ νὰ ἀρθῇ ἐν τῷ μέλλοντι μία τῶν κυριωτάτων αἰτιῶν, αἵτινες μετὰ βásiλειαν ἡμίσεως σχεδόν, αἰῶνος, ἤγαγον εἰς τὸ ναυάγιον, τὸ ὁποῖον ἐπροκάλεσε τὴν σημερινὴν ἐξέγερσιν[...]. Ἀλλὰ ἡ ἀνάρθωσις δὲν πρέπει νὰ ἀναμένεται μόνον διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς πολιτείας τοῦ ἀνευθύνου παράγοντος. Ἀπὸ τοὺς ἡγέτας τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἐν ἑλλάδι, τοὺς ἐν μεγάλῳ μέτρῳ ὑπευθύνους διὰ τὴν σημερινὴν ἀθλιότητα, ἐξαρτᾶται, κυριώτατα, καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου τῆς ἀνορθώσεως. Ἐὰν αὐτοὶ ἀποφασίσουν νὰ ἀποσκορακίσουν τὰς πολιτικὰς μεθόδους τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἀσκῶσιν τοῦ λοιποῦ τὴν ἀρχὴν, γνώμονα ἔχοντες εἰς πᾶσαν αὐτῶν πολιτικὴν πρᾶξιν, τὸ κοινὸν συμφέρον... Τότε μόνον πρέπει ν’ ἀναμένωμεν ἄμεσον τὴν ἀνατολὴν εὐτυχησμένων ἡμερῶν διὰ τὸν ἑλληνισμόν.» (ΜΑΝΩΛΙΚΑΚΗΣ, 1985, σσ. 249-250)

1.2 1910

Η Βουλή των Ελλήνων, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Ελευθερίου Βενιζέλου και του στρατιωτικού συνδέσμου, ψηφίζει τη σύγκλιση Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Στο μεταξύ, ενώ ο Βενιζέλος, ο οποίος έχει μεταβεί στην Κρήτη και εκλέγεται πρόεδρος της Εθνοσυνελεύσεως των Κρητών και αργότερα πρόεδρος του Εκτελεστικού της Κρήτης, στην Ελλάδα διαμορφώνεται ομάδα πολιτικών του φίλων. Οι συντεχνίες της Αθήνας υποβάλλουν την υποψηφιότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου στις προκείμενες εθνικές εκλογές με τον ίδιο, να δηλώνει πως θα δεχτεί την εκλογή του. Τα αποτελέσματα των εκλογών δείχνουν πως ο Βενιζέλος θριαμβευτικά έχει εκλεγεί πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας, και ταυτόχρονα οι πολιτικοί του φίλοι στην Αθήνα συγκροτούν το κόμμα Φιλελευθέρων. Από το σημείο αυτό και εντεύθεν θα μπορούσαμε να πούμε πως ξεκινά και επίσημα το ταξίδι του Κρητικού πολιτικού στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας.

Στον ιστορική προγραμματική ομιλία στην πλατεία Συντάγματος στις 5 Σεπτεμβρίου 1910, ο Βενιζέλος αναγγέλλει το νέο του κόμμα και υπόσχεται πως θα υπάρξει ως ο φορέας των ανορθωτικών ιδεών της επανάστασης. Ο Βενιζέλος στην ομιλία αυτή, διακόπτει συνεχώς τις φωνές των οπαδών του που ζητούσαν Συντακτική συνέλευση, και με σθένος θα διευκρινίσει πως η νέα βουλή θα είναι Αναθεωρητική, πράγμα που σήμαινε πως το νέο σύνταγμα θα διατηρούσε τις βασικές του διατάξεις, θα αναθεωρούνταν μονάχα ορισμένα άρθρα, και έτσι η χώρα θα απέφευγε τον κίνδυνο ανατροπής του πολιτεύματος. Ο ίδιος, θα συνεχίσει τον λόγο του κρίνοντας το στέμμα, του οποίου οι πολιτικοί χειρισμοί στο παρελθόν δεν ασκήθηκαν με τρόπο που να συμφέρει το έθνος αλλά και τον Βασιλικό Οίκο, ενώ παράλληλα, θα δηλώσει πως οι κατηγορίες που τον θέλουν να είναι Αντιδυναστικός είναι αβάσιμες, μιας και δηλώνει πως εμφορείται από τις δημοκρατικές αρχές της Ελλάδος και έχει ακράδαντη την πεποίθηση πως η Βασιλευόμενη Δημοκρατία είναι ο τύπος του πολιτεύματος που αρμόζει άριστα στον Ελληνικό Λαό και στα εθνικά συμφέροντα.

«Θὰ ἦτο ἐσχάτη μωρία νὰ θυσιάσωμεν ὄλην τὴν ἀπο ἡμίσεος ἤδη αἰῶνος συντελεσεθίσαν ἀφομοιωτικὴν ἐργασίαν, ἀφοῦ ὁ Βασιλικὸς ἡμῶν Οἶκος ἀπέδωκεν ἤδη καρποὺς δευτέρας καὶ τρίτης γενεᾶς, καὶ ἀφοῦ... ἀποβαίνει πληρέστερα ἢ συνάντησις τῶν πόθων καὶ τῶν αἰσθημάτων, ὅπως καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς κοινότητος τῶν συμφερόντων Ἑθνους καὶ Βασιλικοῦ Οἴκου.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 176-177, τομ Ι)

Παράλληλα, στην ίδια ομιλία ο Κρητικός πολιτικός, θα τονίσει την ελπίδα του το στέμμα να θελήσει να τεθεί επικεφαλής στο πολιτικό εγχείρημα της ανόρθωσης, μιας και έχει λάβει πλέον και καθαρά νόμιμη μορφή. (Βενιζέλος, 1981, σ. 177, τομ.Ι)

Ο φιλοδυναστικός λόγος του Βενιζέλου, αδιαμφισβήτητα υπήρξε εφελτήριο γόνιμης συνεργασίας με τον Γεώργιο Ά ο οποίος είχε πια κατά κάποιον τρόπο ανακουφιστεί μετά την αναταραχή του τελευταίου χρόνου. Ο ίδιος αντιλήφθηκε πως τα συμφέροντα του τον οδηγούσαν ξεκάθαρα προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο οποίος είχε παρουσιαστεί συντηρητικός και ευέλικτος, μιας και οι παλαιοκομματικοί παράγοντες στρέφανε τις ευθύνες προς σύσσωμη την βασιλική οικογένεια, και η γνώμη του λαού δεν ήταν ξεκάθαρη. Την 1^η Οκτωβρίου 1910 θα γίνει η πρώτη συνάντηση του Βενιζέλου με τον Βασιλιά, με τον τελευταίο να του δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Οξύμωρο ωστόσο αποτελεί το γεγονός πως ο άνθρωπος που είχε τόσο άσχημα διώξει τον πρίγκηπα από την Κρήτη, αποτελούσε πια τον μοναδικό παράγοντα εξισορρόπησης των τεταμένων συνθηκών μεταξύ πολιτικής σκηνής και στέμματος.

Ο Βενιζέλος θα σχηματίσει κυβέρνηση και θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Δεδομένου όμως ότι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία που είχε δεν του επέτρεπε να ελπίζει σε μια ισχυρή κυβέρνηση, θα διαλύσει τη Βουλή με την υποστήριξη του βασιλιά και θα προκηρύξει νέες εκλογές. Αυτή η ενέργεια ήταν αυθαίρετη και είχε τη σύμπραξη τόσο του βασιλιά όσο και του Βενιζέλου, προκαλώντας βαθιές διχαστικές συνέπειες για το μέλλον. Μάλιστα, ο Βενιζέλος δήλωνε κατηγορηματικά στην βουλή πως : *«Το Σώμα τοῦτο δέν εἶναι Σώμα κυρίαρχον, δέν καταλύει πᾶσαν ἄλλην ἐξουσίαν, δέν συγκεντροῖ τήν ἐνάσκησιν ἐν ὀνόματι τοῦ Λαοῦ τῆς πλήρους κυριαρχίας, ἀλλ' εἶναι Βουλή δικαιομένη μόνον ν' ἀναθεωρήσῃ τας μὴ θεμελιώδεις διατάξεις τοῦ Συντάγματος καί ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει το Στέμμα ἔχει ἀκέραιον το δικαίωμα να κάμῃ χρῆσιν τῆς προνομίας αὐτῆς, ἐάν ἤθελον παρουσιασθῆ περιστάσεις ἐνδεικνύουσαι τήν ἐνάσκησιν τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ.»* (Βενιζέλος, 1981, σ. 194,τομ.Ι)

Το πρόβλημα ήταν ότι τα κυρίαρχα σώματα, όπως η Αναθεωρητική Βουλή, δεν διαλύονται με Βασιλικό Διάταγμα, αλλά αποφασίζουν τη διάρκεια της θητείας τους. Επομένως, η κίνηση του Βενιζέλου και του βασιλιά θεωρήθηκε πραξικοπηματική. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν αντέδρασαν δυναμικά, ίσως επειδή είχαν ήδη συναινέσει στην προκήρυξη της Αναθεωρητικής Βουλής με έναν τρόπο που δεν συμφωνούσε με το σύνταγμα. Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 28 Νοεμβρίου 1910 και ο Βενιζέλος θα συμμετείχε ως αρχηγός του νεοσύστατου κόμματος των Φιλελευθέρων. Η αντιπολίτευση, σε μεγάλο βαθμό, αποφάσισε να απόσχει από τις εκλογές σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Αυτό ήταν ένα τραγικό λάθος και το αποτέλεσμα ήταν ένας θρίαμβος για τον Βενιζέλο και μια Βουλή στην οποία η πλειοψηφία των βουλευτών τον υποστήριζε. Από τους 362 βουλευτές, οι Φιλελεύθεροι είχαν 307. (ΚΩΣΤΗΣ, 2022, σ. 529) Αυτό που είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο σε αυτές τις εξελίξεις, και που θα χαρακτηρίσει τον βενιζελισμό γενικότερα, είναι η προσέγγιση του Βενιζέλου να ερμηνεύει και να εφαρμόζει το συνταγματικό δίκαιο με σκοπιμότητα, και να χειρίζεται τους δημοκρατικούς θεσμούς με τρόπο που διευκολύνει την επίτευξη των πολιτικών του στόχων. (HERRING, 2012, σ. 789)

1.3 1911

Στις 26 Ιανουαρίου 1911 κατατίθεται από τον πρωθυπουργό, Ελευθέριο Βενιζέλο στην βουλή, το σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος του 1864 και θα ακολουθήσουν 42 συνεδριάσεις της Βουλής με ιδιαίτερα μεγάλη ένταση εξαιτίας των αντιμαχόμενων ιδεολογικών και πολιτικών απόψεων. Οι μεταρρυθμίσεις για τις οποίες υπήρξε διευρυμένη πόλωση αφορούσαν κατά κύρια βάση το γλωσσικό ζήτημα με την είσοδο της δημοτικής στα σχολεία, και το ζήτημα της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των μεγάλων τσιφλικιών, ενώ αξιοσημείωτη υπήρξε και η επιμονή του Βενιζέλου για την κατοχύρωση της δικαστικής εξουσίας, την επανίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας, και την απαγόρευση ανάμιξης στην πολιτική των επαγγελματιών στρατιωτών.

« Καί ἐλέχθη, κύριοι βουλευταί, ὅτι ζητοῦμεν να παρεμβάλωμεν ἐν τῷ πολιτεύματι ἡμῶν θεσμόν, διά τόν ὁποῖον ἡ κοινή γνώμη δέν εὐρίσκεται ὠριμασμένη, ὅτι ζητοῦμεν ἐξαπίνης νά ἐγκαθιδρύσωμεν ἐξουσίαν νέαν, ἡ ὁποία πρόκειται να διαταράξη ἐντελῶς τήν κανονικήν λειτουργίαν τοῦ καθεστώτος πολιτεύματος, ν' ἀνατρέψη τήν ἔννοιαν τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν [...] Ἀλλ' ἡμεῖς, τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων, ἔχομεν ἀντιθέτους ἀντιλήψεις καί περὶ τοῦ κράτους τοῦ νόμου καί περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἐκάστοτε πλειονοψηφιῶν. Διὰ τοῦτο εἰσηγοῦμαι πρὸς ὑμᾶς, μετά πληρεστάτης πεποιθήσεως τὴν πρότασιν, ὅπως ψηφίσητε τὸν θεσμόν τοῦ Συμβουλίου ὅπως Ἐπικρατείας, περιλαμβάνοντες πρωτίστως τὴν διάταξιν, τῆς ὁποίας τὴν παρεμβολὴν ζητεῖ ἡ συνταγματικὴ ἐπιτροπή.» (Βενιζέλος, 1981, σ. 254, τομ.Ι)

Μετά από πέντε μήνες, -αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα για τα δεδομένα της εποχής- η διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος ολοκληρώθηκε, χαρακτηρίζοντας το Ελληνικό κράτος πρωτοπόρο σε επίπεδο άλλων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών της περιόδου. Αδιαμφησβήτητα, οι συνταγματικές καινοτομίες άνοιγαν τον δρόμο στον κομματικό κοινοβουλευτισμό διαμορφώνοντας μια πιο σαφή ταυτότητα στο πολίτευμα της Ελλάδος, και καθιστώντας το πιο λειτουργικό και αποτελεσματικό. (Παπαπδάκης, 2020, σσ. 345-46, τομ.ΙΙ)

Παράλληλα, μια από τις εντυπωσιακές και παράδοξες πρωτοβουλίες του Βενιζέλου ήταν η δημιουργία ειδικής θέσης επιθεωρητή του στρατού για τον διάδοχο Κωνσταντίνο, -ο οποίος είχε προηγουμένως απομακρυνθεί από το στρατό- με το περίφημο νομοσχέδιο περί Οργανισμού Επιθεωρήσεως του Στρατεύματος. Παρά τις πιέσεις του εξεγερμένου στρατού, λαού και πολιτικού κόσμου, για απομάκρυνση των βασιλόπαιδων από τον στρατό, ο ίδιος επέλεξε μια πιο ισορροπημένη προσέγγιση με δεδομένη την επερχόμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πιο αναλυτικά αντιλαμβανόμενος τη σημασία της εθνικής ενότητας και της γαλήνης οι οποίες ήταν απαραίτητες για την ανασυγκρότηση της χώρας, ο Βενιζέλος αποφάσισε να διατηρήσει τις παραδοσιακές σχέσεις του Παλατιού με το στρατό. Έτσι, αναγνωρίζοντας την

ανάγκη για ρεαλιστικούς συμβιβασμούς, εισήγαγε έναν νόμο που καθιέρωνε τη θέση του επιθεωρητή του στρατεύματος για τον διάδοχο Κωνσταντίνο.

Αυτή η θέση ήταν τιμητική και δεν περιλάμβανε την αρχηγία του στρατού ούτε κατείχε ενεργό συμμετοχή στη διοίκηση.

«[...] άλλ' ότι εύρισκομαι καί εν άρμονία προς τήν γνώμην τοῦ λαοῦ, διότι ἡ γνώμη τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ χθές καί προχθές, ἀλλά αὐτή ἡ ἔθνική ψυχὴ τον θεσμόν τῆς Βασιλείας, πρὸς τόν ὁποῖον τόσον στερρῶς ἔχεται, τον θεσμόν τῆς Βασιλείας, τόν συνδέει εἰς τὰ βαθύτατα ἔγκατα τῆς ψυχῆς του πρὸς τὴν ιδιότητα τοῦ Βασιλέως ὡς στρατιώτου Βασιλέως»

Ο Βενιζέλος δέχτηκε δριμεία κριτική για την απόφαση του αυτή τόσο από την Βουλή όσο και από τον τύπο. Κατονομάστηκε ως “Ηρακλής” του στέμματος και προδότης των ιδανικών της επανάστασης του 1909, με τον ίδιο να απαντά : «Καὶ ἡρωτήθην ὑπὸ τινος τῶν ἀξιοτίμων συναδέλφων, οἵτινες ἠγόρευσαν ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου, ἂν εἶμαι ἐκτελεστής τῆς ἐπαναστάσεως ἢ δαμαστής αὐτῆς. Καί ἀπαντῶ ὅτι δὲν εἶμαι οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἄλλο. Ὑπῆρξα ρυθμιστὴς τῆς ἐπαναστάσεως εἰς περίστασιν, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐζητήθη ἡ γνώμη μου. Καί μετὰ τὴν ρύθμισιν, ἡ ὁποία ἀξιῶ ὅτι ἦτο ἡ προσήκουσα, ἡ ἐξυπηρετήσασα τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐγενόμην συν- εχιστής, ὄχι ψήφω τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ ψήφω τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ.» (Βενιζέλος, 1981, σσ 283-290,τομ.Ι)

Ο Βενιζέλος, που ήθελε να εδραιωθεί στο Ελληνικό πολιτικό σκηνικό, γνώριζε πως μια πιθανή σύγκρουση με το στέμμα δεν θα ήταν προς το συμφέρον του, ιδιαίτερα σε μια στιγμή που κυριαρχούσε το ζήτημα της Μεγάλης Ιδέας, η υλοποίηση της οποίας επέβαλε την συνεργασία μεταξύ των δύο πολιτικών παραγόντων. Βέβαια, σε αυτό το κλίμα συνέβαλε η ανεκτικότητα και η μετριοπάθεια του Γεωργίου, ο οποίος γνώριζε πως η εικόνα της βασιλικής οικογένειας στα μάτια της κοινής γνώμης ήταν σαφώς αποδυναμωμένη. Τα γεγονότα της ιστορίας θα δικαιώσουν τον Κρητικό πολιτικό μιας και ο Βαλκανικός πόλεμος που θα ακολουθήσει θα βρει το Ελληνικό στράτευμα χωρίς εσωτερικές έριδες και τον αποτυχημένο στρατηγό του 1897 σε “ βασιλέα στρατηλάτη”.

1.4 1912

Μετά την ολοκλήρωση της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1864 από τη Β' Αναθεωρητική Βουλή, προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 11 Μαρτίου 1912. Τα παραδοσιακά κόμματα συνασπίστηκαν για να αντιμετωπίσουν το κυβερνών κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πραγματοποίησε έντονη προεκλογική εκστρατεία, περιοδεύοντας σε πολλές περιοχές της χώρας, για να ενημερώσει τον λαό για τα επιτεύγματα της κυβέρνησης και το μελλοντικό πρόγραμμα του κόμματός του. Οι εκλογές της 11ης Μαρτίου 1912 κατέληξαν σε συντριπτική νίκη για τον Βενιζέλο και το κόμμα του. Την ίδια στιγμή, έγιναν βουλευτικές εκλογές στην Κρήτη, παρά την προειδοποίηση του Βενιζέλου ότι οι Κρητικοί βουλευτές δεν θα γίνουν δεκτοί στην Ελληνική Βουλή. Στις 25 Μαρτίου, ο αναδιοργανωμένος ελληνικός στρατός θα εμφανιστεί σε πανηγυρική παρέλαση, ενώ διεξάγονταν και μεγάλες στρατιωτικές ασκήσεις στη Θήβα και ναυτικά γυμνάσια στο Βόλο. Παράλληλα, στις βαλκανικές χώρες, η Σερβία και η Βουλγαρία κατέληξαν σε μυστική συμμαχία στις 29 Φεβρουαρίου, ενώ ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος μεσολάβησε για συνεργασία με τη Βουλγαρία, με αποτέλεσμα την υπογραφή στρατιωτικής συμφωνίας στις 19 Μαΐου. Η Τουρκία απάντησε με γενική επιστράτευση, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις προσπάθησαν να αποτρέψουν τη σύρραξη. Τελικά, στις 5 Οκτωβρίου, κηρύχθηκε πόλεμος μεταξύ των Βαλκανικών κρατών κατά της Τουρκίας, με επικεφαλής του στρατού της Ελλάδος τον πρίγκηπα Κωνσταντίνο. Στο μεταξύ, διενεργείται επανάσταση στη Σάμο στις 10 Σεπτεμβρίου και ο Ελληνικός στρατός έχει νικηφόρες μάχες, όπως τη μάχη του Σαρανταπόρου η οποία ανοίγει τον δρόμο προς το εσωτερικό της Μακεδονίας. Τέλος η Κρήτη απελευθερώνεται, με τον Στέφανο Δραγούμη να διορίζεται πρώτος διοικητής της στις 11 Οκτωβρίου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κατά κύριο λόγο αυτό το έτος, ήταν προσηλωμένος στην εκλογική νίκη, και μετέπειτα στην εξωτερική πολιτική και τις πολεμικές επιχειρήσεις που απαιτούσε η συγκεκριμένη χρονική συνθήκη. Ωστόσο κατά την περίοδο των πολεμικών συρράξεων θα σημειωθεί η πρώτη ρήξη μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου σχετικά με το ζήτημα της κατάληψης της Θεσσαλονίκης, προοιωνίζοντας την μετέπειτα σχέση τους. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 337-338,τομ1)

1.5 1913

Κατά το έτος 1913, πραγματοποιείται διάσκεψη για την ειρήνη στο Λονδίνο με την Τουρκία χωρίς αποτέλεσμα, καθώς οι Τούρκοι απορρίπτουν τους όρους των Μεγάλων Δυνάμεων. Το τουρκικό πλοίο "Χαμηδιέ" βομβαρδίζει τη Σύρο την 1η Ιανουαρίου. Ο ελληνικός στρατός συνεχίζει τον πόλεμο και ο στόλος νικά τον τουρκικό στα ανοικτά της Λήμνου, αναγκάζοντάς τον τελευταίο να καταφύγει στα Δαρδανέλια στις 5 Ιανουαρίου. Παράλληλα, ο πρωθυπουργός Βενιζέλος

επισκέπτεται ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ενώ ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος αναλαμβάνει την ηγεσία του στρατού της Ηπείρου, κατακτώντας τα Ιωάννινα στις 21 Φεβρουαρίου. Οι Έλληνες καταλαμβάνουν τη Βόρειο Ήπειρο και η Βουλή επαναλαμβάνει τις εργασίες της στις 20 Φεβρουαρίου. Ο Βασιλεύς Γεώργιος Α΄ δολοφονείται στις 15 Μαρτίου στην Θεσσαλονίκη και τον διαδέχεται ο Κωνσταντίνος. Την ίδια στιγμή, οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν την Αδριανούπολη και οι Μαυροβούνιοι το Σκούταρι. Ωστόσο, η ειρήνη υπογράφεται στο Λονδίνο στις 17 Μαΐου, αλλά οι εντάσεις με τη Βουλγαρία οδηγούν σε πόλεμο. Η Ελληνοσερβική συμμαχία υπογράφεται στις 19 Μαΐου, ενώ η Ρωσία προσπαθεί να μεσολαβήσει χωρίς επιτυχία. Ο ελληνικός στρατός νικά τους Βούλγαρους στο Κιλκίς και προελαύνει, ενώ οι Βούλγαροι ζητούν ανακωχή στις 18 Ιουλίου. Η συνθήκη ειρήνης του Βουκουρεστίου υπογράφεται στις 28 Ιουλίου, καθορίζοντας τα ελληνικά σύνορα. Η Κρήτη ενώνεται επίσημα με την Ελλάδα την 1η Δεκεμβρίου. Η ελληνοτουρκική συνθήκη ειρήνης υπογράφεται στις 14 Νοεμβρίου, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις αναγνωρίζουν την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου. Το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας παραχωρεί τη Βόρειο Ήπειρο στην Αλβανία. Τελικώς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ξεκινά διπλωματικό ταξίδι στις 25 Δεκεμβρίου για τη διαπραγμάτευση των εκκρεμοτήτων με την Τουρκία. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 377-379, τομ.Ι)

Αξίζει να επισημανθεί η νεκρολογία του Βασιλιά Γεωργίου, από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην Βουλή. Ο Βενιζέλος θα περιγράψει τον Βασιλιά Γεώργιο αρχικά ως ηγεμόνα καθαρά συνταγματικό, και εν συνεχεία ως άνθρωπο ανεκτικό, με ορθή κρίση, χωρίς αισθήματα εκδικητικότητας, συνεργάσιμο με τους πρωθυπουργούς και αγαπητό στους πολίτες του. *«Υπήρξεν ήγεμών κατ' εξοχήν συνταγματικός [...]Τὴν ἰσχύν του ἐστήριζεν εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ του, καὶ αὐτὴ δύναται τις νὰ βεβαιώσῃ ὅτι οὐδέποτε ἀπέλιπε τὸν ἀπελθόντα Βασιλέα, οὐδὲ κατὰ τὰς περιπετειωδεστέρας στιγμὰς τῆς μακρᾶς βασιλείας του[...]. Ἔθνος καὶ Βασιλικὸς Οἶκος κοινὸν ἄγοντες τὸ βαρῦτα τὸν πένθος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀγαθωτάτου καὶ δημοφιλεστάτου Βασιλέως καὶ γενάρχου. [...]* Κρίση βέβαια απολύτως δικαιολογημένη δεδομένης της συνεργασίας των δύο ανδρῶν στο Ελληνικό πολιτικό σκηνικό, και της άνανδρης δολοφονίας του. Τέλος, θα κλείσει την ομιλία του τονίζοντας την ανησυχία του Έθνους – και ίσως και προσωπική του ανησυχία - που χάνει έναν τόσο έμπειρο και συνεργάσιμο Βασιλιά, αλλά και την ελπίδα πως ο διάδοχος μετά τις στρατιωτικές του επιτυχίες θα καταφέρει να φέρει την ειρήνη στη χώρα. *«Τὴν ἀνησυχίαν δὲ ἦν δοκιμάζει τὸ Ἔθνος, διότι στερεῖται ἐν μέσῳ τόσῳ κρισίμων περιστάσεων Βασιλέως τόσον συνετοῦ καὶ τόσον πολυεῖρου, μετριάζει ἢ βαθεῖα πεποίθησις ὅτι ὁ νέος Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ὅστις διὰ τῶν πολεμικῶν αὐτοῦ θριάμβων ἐμεγάλυνε τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκάλυπεν αὐτὴν μὲ τὴν δάφνην τῆς στρατιωτικῆς δόξης, θα οδηγήσῃ αὐτὴν διὰ σταθερὰς χειρὸς καὶ εἰς τοὺς καλὸν λινικοὺς ἀγῶνας τῆς εἰρήνης.»* (Βενιζέλος, 1981, σ. 420, τομ.Ι)

Κεφάλαιο 2: Το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού- Συνταγματική κρίση

2.1 1914

Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος πραγματοποιεί ένα σημαντικό διπλωματικό ταξίδι στο Παρίσι και το Λονδίνο με στόχο να επιτύχει την αναγνώριση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας στα νησιά του Αιγαίου από τις Δυνάμεις της Τριπλής Συνεννόησης (Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία). Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση ενισχύει τις προσπάθειες για τον ενισχυμένο ναυτικό εξοπλισμό της χώρας, ανταποκρινόμενη στις προκλήσεις που προκύπτουν από τις ενέργειες της Τουρκίας στο Αιγαίο.

Οι Τούρκοι, υπό την καθοδήγηση Γερμανού στρατιωτικού συμβούλου, ξεκίνησαν πρόγραμμα διώξεων κατά του ελληνικού στοιχείου, που θεωρούν επιζήμιο για τις επιδιώξεις τους στο Αιγαίο. Την ίδια στιγμή, η μεταπολεμική κατάσταση στα Βαλκάνια παραμένει ανησυχητική μετά τις ειρηνευτικές συνθήκες του Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών, καθώς Βουλγαρία και Τουρκία ετοιμάζονται για αντεπιθέσεις. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος αντιμετωπίζει την απειλή τόσο στρατιωτικά όσο και διπλωματικά, προετοιμάζοντας συναντήσεις με τους Τούρκους για την επίλυση των διαφορών. Ο Γερμανικός στρατός απειλεί την πρωτεύουσα της Γαλλίας, ενώ η γαλλική κυβέρνηση μεταφέρεται στο Μπορντό στις 21 Ιουλίου. Ο πόλεμος έχει μεταβεί πια από μια γρήγορη επιθετική φάση σε έναν μακροχρόνιο αγώνα χαρακωμάτων. Επιπλέον παρουσιάζεται η πρώτη ένδειξη διχοτόμησης μεταξύ των ανωτάτων αξιωματούχων, καθώς ο υπουργός Εξωτερικών Γ. Στρέιτ προβαίνει σε αυθαίρετες ενέργειες χωρίς τη συναίνεση του πρωθυπουργού στις 4 Αυγούστου. Ο Στρέιτ αρνείται εσκεμμένα την πρόταση του Βενιζέλου για την ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο, όπως είχε προτείνει ο ίδιος στην Αντάντ στις 5 Αυγούστου, προκαλώντας έτσι διχόνοια μεταξύ του πρωθυπουργού και των ανωτέρων αρχών του παλατιού.

Το Βρετανικό Ναυτικό, με πρωτοβουλία του Τσώρτσιλ, αναθέτει στον ναύαρχο Κάρο να εξετάσει την πιθανότητα συμμετοχής της Ελλάδας σε επιχείρηση εναντίον των Δαρδανελλίων στις 21 Αυγούστου. Ωστόσο ο Κωνσταντίνος απορρίπτει την ιδέα χωρίς να συμβουλευτεί τον πρωθυπουργό του. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος θεωρεί αντισυνταγματικό το γεγονός ότι ο Βασιλέας δεν ακολούθησε τη συμφωνημένη θέση, όπως είχε συνομολογηθεί, με την αποστολή του διαβήματος της 5ης Αυγούστου προς την Αντάντ εις γνώσιν του Κωνσταντίνου, και υποβάλλει την παραίτησή του στις 25 Αυγούστου.

Η παραίτηση του Βενιζέλου δεν γίνεται δεκτή από τον Βασιλέα. Αντίθετα, ανακοινώνεται ένας επίσημος εκδηλωμένος διχασμός μετά την παραίτηση του Στρέιτ στις 30 Αυγούστου. Παραμένει ωστόσο η επιρροή των Δούσμανη και Μεταξά προς τον Βασιλιά, η οποία θα εκδηλωθεί σύντομα. Η επιρροή δημιουργεί σημαντικούς κινδύνους για την ενότητα μεταξύ Βασιλέως και πρωθυπουργού. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 507-510,567,τομ.Ι)

2.2 1915

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αλλάξει ριζικά. Είχε απομακρυνθεί από την ευρωκεντρική της προοπτική, γεγονός που αντανakλούσε την άνοδο του τουρκικού εθνικισμού και την ενίσχυση του ισλαμικού χαρακτήρα του κράτους. Οι Οθωμανοί είχαν στενούς δεσμούς με τη Γερμανική Αυτοκρατορία, γι' αυτό και δεν προκάλεσε έκπληξη η γρήγορη είσοδός τους στον πόλεμο. Τον Οκτώβριο του 1914, με εντολή των δικτατόρων, ο σουλτάνος Μεχμέτ Ε' κήρυξε ιερό πόλεμο κατά της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας. Η συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο άλλαξε το γεωγραφικό πλαίσιο των συγκρούσεων, απειλώντας την ασφάλεια της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο και την νότια πλευρά της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, η Αντάντ έπρεπε να βρει νέους συμμάχους στην περιοχή. Παρόλο οι Κεντρικές Δυνάμεις προσπάθησαν να ανακόψουν αυτές τις προσπάθειες, η Ιταλία προσχώρησε στην Αντάντ τον Μάιο του 1915, και η Βουλγαρία συμμαχώντας με τη Γερμανία τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.

Η Ελλάδα βρέθηκε σε δύσκολη θέση, καθώς είχε πολλούς λόγους να αντιταχθεί στις Κεντρικές Δυνάμεις. Πρώτον, η συμμαχία των Οθωμανών μαζί τους απειλούσε τη Μεγάλη Ιδέα και τον ελληνικό πληθυσμό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δεύτερον, η σύμπραξη της Βουλγαρίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις απειλούσε την απώλεια της Μακεδονίας και της Θράκης. Τρίτον, η Ελλάδα είχε υποχρεώσεις έναντι της Σερβίας, που πολεμούσε εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων. Τέλος, η Αντάντ είχε στηρίξει την Ελλάδα στο παρελθόν. Ωστόσο, οι στενές σχέσεις του ελληνικού βασιλικού οίκου με τη Γερμανία, μέσω της βασίλισσας Σοφίας, αδελφής του Κάιζερ, περιέπλεκαν την κατάσταση.

Το 1915, ο Κάιζερ Γουλιέλμος ζήτησε την υποστήριξη της Ελλάδας, αλλά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος απάντησε ότι η ουδετερότητα ήταν προς το συμφέρον της χώρας. Παρά την πίεση, ο Κωνσταντίνος προσπάθησε να κρατήσει την Ελλάδα ουδέτερη, ενώ ο Βενιζέλος υποστήριζε την Αντάντ, θεωρώντας ότι οι υποσχέσεις της ήταν προς όφελος της Ελλάδας.

Συγκλήθηκε βασιλικό συμβούλιο για να εξετάσει τις προτάσεις της Βρετανίας. Ο λαός υποστήριζε την Αντάντ, αλλά ο Κωνσταντίνος άλλαξε γνώμη και δεν αποδέχθηκε την πρόταση. Η κρίση εντάθηκε με την παραίτηση του Βενιζέλου και την ανάληψη της εξουσίας από τον Δημήτριο Γούναρη, ξεκινώντας τον εθνικό διχασμό.

Μάλιστα, η ένταση κορυφώθηκε όταν, τον Μάιο του 1915, στην Ελλάδα διεξήχθησαν εκλογές με το βασικό ερώτημα αν η χώρα έπρεπε να συμμετάσχει στον πόλεμο ή να παραμείνει ουδέτερη. Η πολιτική κατάσταση περιλάμβανε πολλές κρίσιμες παραμέτρους: η εκστρατεία της Καλλίπολης αποτύγχανε, η Σερβία πάλευε για την επιβίωσή της, η γενοκτονία των Αρμενίων ήταν σε πλήρη εξέλιξη, και οι διώξεις των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εντεινόνταν όλο και περισσότερο. Οι εκλογές αυτές θεωρούνταν εξαιρετικά κρίσιμες για την πορεία της χώρας. (GALLANT, 2017,)

Συνολικά, έξι κόμματα υπέβαλαν υποψηφιότητες και οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν με μεγάλη πλειοψηφία, συγκεντρώνοντας 187 από τις 316 έδρες του Κοινοβουλίου. Ο ελληνικός λαός έδειξε ξεκάθαρα την προτίμησή του υπέρ της εμπλοκής στον πόλεμο. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν θα αναμειχθεί εξαιτίας του Βασιλικού Πραξικοπήματος του Φεβρουαρίου, όταν ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος αποφάσισε και ύστερα μετάνιωσε τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελλίων και εξανάγκασε τον Βενιζέλο σε παραίτηση. Ωστόσο, Ο Βενιζέλος θα λάβει εκλογική νίκη, θα επιστρέψει στην Αθήνα, και θα αναλάβει ξανά την αρχηγία του κόμματος του. Αξιοσημείωτος είναι ο χαιρετιστήριος λόγος του στα μέλη του κόμματος Φιλελευθέρων στις 5 Ιουλίου στον οποίο επισημαίνει χαρακτηριστικά πως, ελπίζει στον τερματισμό της κρίσης του πολιτεύματος της Ελλάδος, ενώ παράλληλα βάζει τέλος στις φήμες για τυχόν απόπειρα πραξικοπήματος από τον ίδιο.

«Πρέπει να είμεθα βέβαιοι ότι ή επικειμένη, εύτυχως, πλήρης άποκατάστασις τής υγείας του Βασιλέως θα θέση ταχέως τέρμα όχι μόνο εις έκτάκτως άνωμαλον κυβερνητικόν καθε- στώς, αλλά καί εις τās από έπισήμων κύκλων διασπειρομένας φήμας περί μελετωμένων πολιτικῶν πραξικοπημάτων καί ότι θά διασκεδασθῆ ούτως ή αύξουσα οσημέραι δυσφορία του Λαοῦ, ήτις δέν προσέλαβεν έτι ζωηροτέραν έκδήλωσιν άφ' ενός μέν ένεκα τής έκτα κτου κρισιμότητος τῶν έξωτερικῶν περιστάσεων, άφ' έτέρου δέ έξ εύλαβείας πρόσ τήν μήπω πλήρως άποκατασταθεΐσαν υγείαν του Βασιλέως, τέλος δέ έκ τής πεποιθήσεως ότι ή πρόσ επικειμένη πλήρης άποκατάστασις ταύτης υπέρ ής κοιναί καί όμόθυμοι διαπέμπονται αί εύχαι πάντων τῶν Έλλήνων, θα σημάνη τόν όριστικόν έκτός τῶν όρων του έλευθέρου ήμῶν Πολιτεύματος τερματισμόν τής κρίσεως». (Βενιζέλος, 1981, σ. 85, τομ II)

Παρ' όλα αυτά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αρνήθηκε να αποδεχτεί το αποτέλεσμα των εκλογών και, επικαλούμενος την ασθένειά του, καθυστέρωσε τον

σχηματισμό της νέας κυβέρνησης. Τελικά, μόλις τον Αύγουστο επέτρεψε τη σύσταση νέας κυβέρνησης.

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, υπήρχαν πολλές παρασκηνιακές ενέργειες και πολιτικές ίντριγκες. Στις αρχές του φθινοπώρου, η Βουλγαρία αποφάσισε να επωφεληθεί από την προβλεπόμενη ήττα της Σερβίας και της επιτέθηκε, διεκδικώντας τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη. Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ζήτησε την κινητοποίηση του ελληνικού στρατού, σύμφωνα με τη συνθήκη συμμαχίας με τη Σερβία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος συμφώνησε απρόθυμα, θέτοντας ως όρο ότι ο στρατός θα πολεμούσε μόνο αν η Ελλάδα δεχόταν επίθεση.

Αντιδρώντας, ο Βενιζέλος επέτρεψε στα γαλλοβρετανικά στρατεύματα να αποβιβαστούν στη Μακεδονία, με σκοπό να ενισχύσουν την εκστρατεία της Καλλίπολης και πιθανώς να δημιουργήσουν ένα βόρειο μέτωπο. Η κίνηση αυτή ήταν τόσο ταχεία που ο Κωνσταντίνος δεν πρόλαβε να αντιδράσει. Ο Βενιζέλος κλιμάκωσε περαιτέρω την ένταση, ζητώντας από τη Βουλή να ψηφίσει υπέρ της κήρυξης πολέμου κατά της Βουλγαρίας και, κατά συνέπεια, κατά των Κεντρικών Δυνάμεων. Η ψηφοφορία τελείωσε με μια στενή διαφορά 37 ψήφων. (GALLANT, 2017, σσ. 279-284)

Την επόμενη μέρα, ο βασιλιάς κάλεσε τον Βενιζέλο στο παλάτι και απαίτησε την παραίτησή του, προκαλώντας έτσι μια σοβαρή συνταγματική κρίση, ι με τον ίδιο τον Βενιζέλο να δηλώνει στη βουλή :

«Ἡ ἐξέλιξις, ἣν ἔλαβον τὰ ἡμέτερα πράγματα ἀπὸ ἐνὸς ἐπταμήνου, ἀποδεικνύουν, ὅτι εὐρισκόμεθα ἔξω τῆς βάσεως τοῦ ἐλευθέρου ἡμῶν κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος» (Βενιζέλος, 1981, σ. 153, τομ II)

«Δέν νομίζετε, ὅτι θά μετεβάλλετο εἰς ῥάκος τό πολίτευμα, ἐάν διεξαγομένου ἐνός τοιούτου ἀγῶνος παγκοσμίου καί κρινομένης τῆς κατά τινα τρόπον μετοχῆς ἢ μὴ μετοχῆς εἰς αὐτόν τῆς Ἑλλάδος, ὑμεῖς μὲν κ. βουλευτὰ ἐκ Πατρῶν, συνεβουλευέτε εἰς τὸ Στέμμα τήν πρώτην φοράν νὰ ἀπομακρύνῃ τὸν ἐκλεκτόν τῆς πλειοψηφίας, ὅπως κάμῃ ἔκκλησιν εἰς τὸν λαόν καί παρέλθουν οὕτω ἐπὶ ματαίῳ πέντε καὶ ἥμισυ μῆνες, ἔπειτα δέ, μετὰ τήν ἐτυμηγορίαν τοῦ λαοῦ, πάντες πλέον, ἀποτελοῦντες τήν νῦν κυβέρνησιν, συμβουλευέτε καὶ πάλιν τὸ Στέμμα νὰ μὴ ἀποβλέψῃ εἰς τήν ἐτυμηγορίαν ταύτην τοῦ λαοῦ, ἀλλά νὰ κάμῃ νέαν δῆθεν Ἐκκλησιν εἰς τὸν λαόν, ὅπως οὕτω κερδιθοῦν πάλιν ἢ μᾶλλον ἀπολεσθοῦν πέντε καὶ ἕξ ἐκ νέου μῆνες καὶ κατορθωθῇ ἴσως οὕτω νὰ λήξῃ ὁ πόλεμος πρὶν ἡμεῖς ἀποφασίσωμεν ἂν θα μετὰσχωμεν ἢ ὄχι εἰς αὐτόν; Δέν νομίζετε, λέγω, ὅτι οὕτω καθίσταται ῥάκος τὸ πολίτευμα, ἀλλὰ τοῦτο νομίζετε ἀκριβῆ ἐφαρμογὴν τοῦ πολιτεύματος;» Τα ερωτήματα αυτά τίθενται από τον Βενιζέλο στον Δημήτριο Γούναρη στην Βουλή στις 22 Σεπτεμβρίου, με τον τελευταίο να απαντάει χαρακτηριστικά «Ασφαλώς». (Βενιζέλος, 1981, σσ. 153-160, τομ. II)

Ο Κωνσταντίνος με σύμμαχο την φιλοβασιλική πτέρυγα , και με δεδομένα την αντιπολεμική προπαγάνδα, την δυσαρέσκεια των επίστρατων και την κούραση της κοινής γνώμης, αποφάσισε την διάλυση της κυβέρνησης Ζαΐμη και κήρυξε νέες

εκλογές στις 6 Δεκεμβρίου, οι οποίες θα του εξασφάλιζαν την απαραίτητη νομιμότητα για να εφαρμόσει την πολιτική της ουδετερότητας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με το κόμμα Φιλελευθέρων αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές με τον ίδιο να δηλώνει τον Νοέμβριο πως δεν θα συμμετέχει στην πολιτική αυτή κωμωδία στην οποία υπονομεύεται το πολίτευμα της Ελλάδας και ο κοινοβουλευτισμός.

«Ούτω εύρισκόμεθα ένώπιον φανεράς έξαρθρώσεως του πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον ἀπὸ Ἡμέρας εἰς ἡμέραν μεταβάλλεται εἰς ἄθρηλές ράκος, εγκαινιάζεται δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, δι' ἄλλεπαλλήλων διαλύσεων της Βουλῆς πρὸς ἐπιβολὴν ὠρισμένης πολιτικῆς, κυβερνητικῆς σύστημα, τὸ ὁποῖον δύνатаι να νοηθῆ μόνον εν Μοναρχικῆ πολιτεύματι, οἷον τηθῆ μόνον σικόν ὅπου κυρίαρχον ὄργανον τοῦ εἶναι ὁ Μονάρχης, ὅπερ, προὐρίζον ἀναίρεσιν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ ἡμῶν πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον εἶναι Βασιλευομένη Δημοκρατία, ἐν τῇ ὁποία κυρίαρχον ὄργανον τοῦ Κράτους εἶναι αὐτός ὁ Λαός, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου πηγάζουσι πᾶσαι αἱ ἐξουσίαι. Ἄλλὰ τὴν ἐξάρθρωσιν ταύτην τοῦ Πολιτεύματος ἤλθε να καταστήσῃ κατήφορον ἡ προκλήρυξις νέων ἐκλογῶν διὰ τὴν 6^η Δεκεμβρίου. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 205-208, τομ. II)

2.3 1916

Από τη συνταγματική κρίση του Οκτωβρίου 1915 ξεκίνησε μια συνεχής ένταση που δεν έπληξε μόνο τους θεσμούς και την κρατική δομή, αλλά κυρίως υπονόμωσε την εμπιστοσύνη μεταξύ των ηγετικών ομάδων και των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, θέτοντας τον κίνδυνο για μια μη σταθερή συνταγματική διακυβέρνηση στο μέλλον. Η διάλυση της Βουλής τον Οκτώβριο 1915 οδήγησε τους Φιλελευθέρους να απόσχουν από τις εκλογές και το κοινοβούλιο, ενώ η απόβαση των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη και η επιμονή του Κωνσταντίνου στην ουδετερότητα προκάλεσαν αμφισβήτηση της κυριαρχίας του σε μεγάλο μέρος της ελληνικής επικράτειας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε συνέντευξη του τον Φεβρουάριο του 1916 στην Γαλλική εφημερίδα «Χρόνος» ρωτήθηκε πως θα πράξει από εδώ και πέρα με βάση αυτά τα δεδομένα. Ο ίδιος για άλλη μια φορά θα δηλώσει πως δεν σχεδιάζει την μεταβολή του καθεστώτος στην Ελλάδα, ούτε και την αλλαγή της Δυναστείας, καθώς πιστεύει πως η Ελληνική Δημοκρατία έχει ανάγκη την Βασιλεία και θα την έχει ανάγκη και μελλοντικά.

«Πιστεύω, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία ἔχει ἀκόμη ἀνάγκην τῆς Βασιλείας ἐπὶ ἑκατὸν ἢ διακόσια ἔτη, χρονικὴν περίοδον τὴν ὁποῖαν τα μέλλοντα γεγονότα καὶ ἡ συνείδησις τῶν υἱῶν μας εἶναι δυνατόν να μηκύνωσιν ἢ νὰ καταστήσωσι βραχυτέραν.»

Ωστόσο, δεν θα παραλείψει να τονίσει την αντισυνταγματικότητα των πράξεων του Βασιλιά, λέγοντας χαρακτηριστικά πως θεωρεί το Στέμμα όχι μόνο κυρίαρχο του Συντάγματος αλλά και λειτουργό αυτού.

«Καὶ δι᾽ ἰσχυρίζομαι, ὅτι ἡ Ἑλλάς δέν εἶναι δυνατόν να κυβερνηθῆ ὑπὸ πνεῦμα ἀντίθετον τοῦ Συντάγματός της. Το Σύνταγμα εἶναι ὁ νόμος ἡμῶν δι' ὅλους. Ο Βασιλεὺς ὀφείλει να το τηρῆ ἀψόγως ὡς καὶ ὁ τελευταῖος πολίτης.»

Παρά τις αντιρρήσεις του με τις πράξεις του Βασιλιά, ο Βενιζέλος θα πει πως σεβόμενος τον κίνδυνο της χώρας από Βουλγαρική επίθεση, και παρά την δυσκολία του να μείνει αδρανής, θα παραμείνει όπως χαρακτηριστικά τονίζει «γαλήνιος» και δεν θα επιδιώξει εμφύλιες συγκρούσεις. (Βενιζέλος, 1981, σ. 222, τομ II) Ωστόσο, η ιστορία θα μας δείξει πως ο λόγος του αυτός δεν θα τηρηθεί.

Μετά την πτώση του οχυρού Ρούπελ στις 14 Μαΐου 1916, οι Βούλγαροι κατέλαβαν πλήρως την Ανατολική Μακεδονία στα τέλη Ιουλίου, αιχμαλωτίζοντας τον ελληνικό στρατό και μεταφέροντας ένα σώμα στρατού στη Γερμανία. Το Παλάτι και η κυβέρνηση Ζαΐμη δεν αντιλήφθηκαν τη σοβαρότητα της εθνικής καταστροφής. Η κοινή γνώμη, επηρεασμένη από τη γερμανική προπαγάνδα, παρέμενε ανενημέρωτη, ενώ οι Βενιζελικοί και οι υποστηρικτές της Αντάντ ήταν εξοργισμένοι αλλά αδύναμοι να αντιδράσουν. Επιτροπές φιλελεύθερων πολιτών ζήτησαν τη βοήθεια του Βενιζέλου, ο οποίος συνιστούσε αυτοσυγκράτηση και πρότεινε τη διοργάνωση συλλαλητηρίου στην Αθήνα για να εκφράσουν την αγανάκτησή τους. Το συλλαλητήριο πραγματοποιήθηκε στις 14 Αυγούστου 1916 μπροστά στην οικία του Βενιζέλου, με τον τελευταίο να δίνει ομιλία στο πλήθος από το μπαλκόνι του σχηματίζοντας ένα ρητορικό σχήμα για το τί θα έπρεπε να κάνει η επιτροπή του συλλαλητηρίου. Ο Κρητικός πολιτικός θα απευθύνει τελευταία έκκληση στον Βασιλιά να σταματήσει την φαυλοκρατία -όπως χαρακτήρισε- ο οποίος επέφερε στην χώρα, και ως επικεφαλής του έθνους να παλέψει για την σωτηρία του. Παράλληλα, θα υπογραμμίσει ξανά, τον όλεθρο που προκύπτει μετά τον πλήρη συνταγματικό εκτροχιασμό της χώρας.

«Αφησε τήν θέσιν Ἀρχηγοῦ κόμματος, εἰς τήν ὁποίαν θέλουν να Σε καταβιβάσουν οἱ κάπηλοι τῆς δόξης σου. Ἀνέβα πάλιν τάς βαθμίδας τοῦ Θρόνου σου καί στάσου ἐκεῖ ὑψηλά. Ἐπεδιώχθη δι' ἀνοησίας καί σατανικῆς ἐνεργείας, καί δυστυχῶς ἐπετεύχθη, διάσπασις ἐθνικῶν παραγόντων, ἐκ τῆς συνεργασίας τῶν ὁποίων καί μόνον ἡ ἐθνική ψυχὴ ἀναμένει καί τήν σωτηρίαν καί τό μεγαλεῖον τῆς Πατρίδος.» Βενιζέλος, 1981, σσ. 225-229, τομ. II)

Με άλλα λόγια εκφράζει την αγωνία και την αγανάκτηση τόσο του ίδιου όσο και του λαού που τον ακολουθεί. Τέλος, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως τονίζει ότι το κόμμα Φιλελευθέρων, και αποτελεσματικά και ο αρχηγός του δεν είναι εχθρός του Στέμματος, και οι πολιτικές του πεποιθήσεις βρίσκονται προς το συμφέρον τόσο του Βασιλικού Οίκου, όσο και της χώρας. Τα λόγια αυτά θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν μια μετριοπαθή και αρκετά διαλλακτική στάση του Βενιζέλου. Στην πραγματικότητα, ο ίδιος είχε ως κύριο μέλημα την διατήρηση των σχέσεων της Ελλάδος με τις δυνάμεις της Αντάντ.

«Θὰ ἴδης, Βασιλεῦ, ἐκ τοῦ σημερινοῦ συλλαλητηρίου, ὅτι τό κόμμα τῶν Φιλελευθέρων δέν εἶναι ἐχθρόν οὔτε τοῦ Στέμματος, οὔτε τοῦ Βασιλεύοντος Οἴκου, οὔτε τοῦ προσώπου σου. Εἶναι μόνον εὐλαβῆς τηρητῆς τοῦ ἐλευθέρου πολιτεύματος, μὴ ἐννοῶν νὰ συγχωρήσῃ οὐδέμιαν ἀπ' αὐτοῦ παρέκκλισιν. Ἀλλά τοῦτο εἶναι καί τό ἀληθές συμφέρον τοῦ Στέμματος.»

Καί μόνον οί έκμεταλλευόμενοι τοῦτο ἤμποροῦν νά ζητοῦν νά σε πείσουν περί τοῦ ἐναντίου, ἐνῶ αὐτοί πράγματι εἶναι ἀνορθῶ οί χειρότεροι ἐχθροί Σου.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 225-229, τομ.ΙΙ)

Ιδιαίτερα σημαντικό σημείο της ομιλίας αυτής είναι πως ο Βενιζέλος για πρώτη φορά δημόσια θα υπαινιχθεί πως εάν τα δεδομένα που επικρατούν δεν αλλάξουν θα καταφύγει σε άλλου είδους μέτρα για να περιοριστεί η επερχόμενη καταστροφή. Στο σημείο αυτό, δήλωσε πως δεν θα μπορούσε πια να μένει παρατηρητής των εκτεινόμενων, και θα έπρεπε με κάποιον τρόπο να αντιδράσει.

«'Αλλ' ἐάν διά τῆς τοιαύτης εἰς τὰ ἔσχατα μέσα προσφυγῆς δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιζητηθῆ ἡ θεραπεία τοῦ κακοῦ, ὑπάρχουν ἴσως ας καί ἄλλα μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων δυνάμεθα νά ἐπιδιώξωμεν, ὅπως περιορίσωμεν τουλάχιστον κατά το δυνατόν τὰς ἐπερχομένας καταστροφάς. Ἐνα μόνον πρᾶγμα δέν εἶναι ἐπιτετραμμένον. Τό νά προσβλέπωμεν μοιρολατρικῶς τήν ἐπερχομένην καταστροφήν, χωρίς νά ἀντιδράσωμεν ἐνεργῶς κατ' αὐτήν.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 225-229, τομ.ΙΙ)

Αν και δεν αποκάλυψε άμεσα τα σχέδιά του, εξέφρασε δημόσια τις προθέσεις του, γεγονός που κατέγραψαν οι βενιζελικές εφημερίδες με έντονο τρόπο. Ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε να δεχθεί την επιτροπή του συλλαλητηρίου λόγω των "ανευλαβών" αναφορών προς το πρόσωπό του. Εν τω μεταξύ, η τελευταία ευκαιρία εθνικής συμφιλίωσης και συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο ως ενωμένη χώρα χάθηκε. Στις 16 Αυγούστου, η Ρουμανία εισήλθε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, γεγονός που οδήγησε την κυβέρνηση Ζαΐμη να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις για τη συμμετοχή της Ελλάδας, έχοντας συνεννοηθεί με τον Κωνσταντίνο και τον Βενιζέλο. Στις 17 Αυγούστου, ημέρα έναρξης της πρωτοβουλίας του Ζαΐμη, στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε η εκδήλωση του κινήματος "Εθνικής Άμυνας". Αυτή η οργάνωση, συσταθείσα από στελέχη των Φιλελευθέρων στη Μακεδονία από τον Δεκέμβριο του 1915, προσέλκυσε ομοϊδεάτες και στρατιωτικούς στρατολογώντας τους στην προσπάθεια αυτή. Ο Βενιζέλος, περιμένοντας ακόμη τις εκλογές και την εξέλιξη της πρωτοβουλίας του Ζαΐμη, αξιολόγησε το κίνημα ως "πρόωρο". Παρά τις προθέσεις του να συμμετάσχει σε "οικουμενική" κυβέρνηση, οι διαπραγματεύσεις απέτυχαν λόγω της τακτικής καθυστέρησης του Κωνσταντίνου, ο οποίος ακολουθούσε τις υποδείξεις του Γ. Στρέιτ. Αποτελεσματικά το κίνημα της "Εθνικής Άμυνας" εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη με την υποστήριξη της Αντάντ. Η Αντάντ απαίτησε την αναβολή των εκλογών, οδηγώντας στην αντικατάσταση της κυβέρνησης Ζαΐμη από την κυβέρνηση Καλογερόπουλου, την οποία δεν αναγνώρισε. (ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, 2018, σσ. 88-91)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, λίγο πριν την αναχώρηση του από την Αθήνα για την προκήρυξη του κινήματος Εθνικής Αμύνης, θα δηλώσει στον Γ.Βεντήρη πως η κίνηση του να τεθεί επικεφαλής αυτού του κινήματος με τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη έχει αρχικά καθαρά εθνικό χαρακτήρα, και όχι μια μορφή εσωτερικού πολιτειακού κινήματος που θα προκαλούσε εμφύλιες συγκρούσεις. Ήταν για αυτόν ένα κίνημα αντίδρασης και τελευταία προσπάθεια έγκαιρης σωτηρίας του Έθνους. Δηλώνει πως το καθεστώς της Αθήνας θα παραμείνει άθικτο, και ο ίδιος με τους υποστηρικτές του θα παλέψουν χωρίς αυτό για να σωθεί η χώρα.

«Ο άγων, τὸν ὁποῖον ἀρχίζομεν, δέν ἔχει πρὸς τὸ παρόν, χαρακτήρα ἐσωτερικοῦ πολιτειακοῦ κινήματος, εἶναι ἔμπρακτος ἐπιβεβαίωσις τῶν πεποιθήσεών μου. Πιστεύω, ὅτι ἡ Ἑλλάς ὠφείλει νὰ ἐνεργήσῃ ὑπὲρ τῆς σωτηρίας της. Ἐπραξα τὸ πᾶν καὶ ἐξήντησα ὅλα τὰ νόμιμα μέσα διὰ νὰ ἐπιτύχω τὴν ἀκεραίαν ἐθνικὴν ἐνέργειαν. Ἄλλ' εἶχα καὶ τὸ καθῆκον νὰ εἶμαι συνεπὴς πρὸς τὰς ἰδέας μου ὅταν οὐδεμία μοῦ ἀπέμεινε πλέον ἐλπίς, ὅτι θὰ γίνοντο αὗται ΕΓΚΑΙΡΩΣ κτῆμα τῆς ἐπισήμου πολιτικῆς τοῦ Κράτους. » Εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ σχηματίσωμεν μίαν προσωρινὴν Κυβέρνησιν. Τοῦτο ὅμως ὄχι διὰ νὰ καταλύσωμεν τὸ ἐν Ἀθήναις καὶ θεστώσ, ἀλλὰ διὰ νὰ ὀργανώσωμεν τὴν ἰδικὴν μας ἐμπόλεμον δύναμιν, ἣτις θὰ ταχθῇ πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας.» (Βενιζέλος, 1981, σ. 241, τομ. II)

Ο Βενιζέλος με τον Ναύαρχο Κουντουριώτη, από την Κρήτη θα προκηρύξουν το Εθνικό Κίνημα της Θεσσαλονίκης, και θα αναγγείλουν την σημασία της απόφασης τους. Το αφήγημα το Βενιζέλου και αυτήν την φορά θα βασιστεί στα ζητήματα περιδιαφωνιών για τον πορεία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος και τις συμμαχίες αυτής, και στον εκτροχιασμό του πολιτειακού. Ωστόσο, αυτήν την φορά ο Βενιζέλος ζητά την βοήθεια κάθε δύναμης που συμπλέει με τις πεποιθήσεις του κινήματος να ταχθεί με το μέρος του, με κοινό πρόσταγμα το Έθνος. Έτσι, παρά τα όσα είχε αναφέρει στο παρελθόν για την επιθυμία του να αποφευχθούν εμφύλιες προστριβές, φαίνεται πια να μην τα υποστηρίζει καλώντας τον λαό φανερά να διαλέξει πλευρά. Από τον λόγο του βέβαια, δεν λείπει για άλλη μια φορά η έκκληση στον Βασιλιά να συνασπισθεί με τα αιτήματα του λαού και να τεθεί επικεφαλής των εθνικών δυνάμεων σε ένα συσπειρωμένο έθνος.

«Εκτροχιασμός πολιτειακός. Παραλυσία στρατιωτική. Χάος οικονομικόν. Ἀναρχία Κυβερνητική. Ὑποδούλωσις καὶ ἐξόντωσις ἐθνική.[...] Ὅ,τι ἐπιβάλλεται εἶναι νὰ ἐπιδιωχθῇ, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀκόμη καιρός, διάσωσις ἐκείνου, ὃπερ εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ σωθῇ.[...] Ἐπικαλούμεθα τὴν συνδρομὴν πάσης ἐθνικῆς δυνάμεως, ἢ ὁποῖα συναισθάνεται, ὅτι περαιτέρω ἀνοχὴ τῶν καταστροφῶν καὶ ταπεινώσεων, ἃς προεκάλεσεν ἡ ἐφαρμοσθεῖσα πολιτικὴ, θὰ ἰσοδυνάμει με θάνατον ἐθνικόν.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 243-245, τομ. II)

Στις 30 Σεπτεμβρίου, και έχοντας την επιβεβαίωση των κατοίκων της Κρήτης, Χίου, της Λήμνου, της Σάμου, και μεγάλου μέρους του πληθυσμού της υπόλοιπης Ελλάδας, ο Βενιζέλος συνοδευόμενος από τον Κουντουριώτη και τον Δαγκλή -η λεγόμενη τριανδρία- θα φθάσει στην Θεσσαλονίκη και θα εγκαθιδρύσει την προσωρινή Κυβέρνηση. Το Εθνικό Κίνημα αντιμετώπιζε πολλά και δύσκολα προβλήματα, με το πιο επείγον να είναι η δημιουργία ενός εθνικού στρατού για να διορθώσει τα λάθη του καθεστώτος της Αθήνας. Αυτό εξαρτιόταν από την ανταπόκριση του ελληνικού λαού και την υποδοχή των Συμμάχων. Πιο συγκεκριμένα, στον λόγο του, τόνισε πως είναι πεπεισμένος πως εκπροσωπεί την πλειοψηφία του Ελληνικού λαού, και ο αγώνας του πια όχι μόνο θα διεξαχθεί χωρίς την συνεργασία του Στέμματος και των περιβαλλόντων αυτού, αλλά αν χρειαστεί θα αντιταχθεί και εναντίον τους. Η προσωρινή Κυβέρνηση θα ταχθεί καθαρά υπέρ της Σερβίας και των δυνάμεων της Αντάντ, και όταν ο αγώνας για το έθνος τελειώσει ο λαός θα αποφασίσει ανάμεσα στην Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινικής Αθήνας.

«Το Μακεδονικόν τοῦτο κήρυγμα εὔρεν ἀπήχησιν βαθυτάτην εἰς τὴν ἐθνικὴν ψυχὴν καὶ τούτου προϊόν εἶναι ἡ συγκρότησις τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως. Το κίνημα ὁμως ὑμῶν καὶ ἡ συγκρότησις τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως δέν διασπῶσι τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα, ὡς κηρύττουσιν οἱ ἐν Ἀθήναις, τῶν ὁποίων ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἐσυγχύσθη ἡ ἐθνικὴ ἀντίληψις. Τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα διέεπασαν 5 ἐκεῖνοι, οἵτινες, καταλύσαντες οὐσιαστικῶς τὸ ἐλεύθερον πολίτευμά μας, κατεπρόδωσαν τὴν ἐθνικὴν ἀλληλεγγύην καὶ ἐπέτρεψαν τὴν ἐχθρικὴν εἰσβολήν.[...] Τὸν ἀναληφθέντα, ἐν τούτοις, ἀγῶνα θά διεξάγωμεν καὶ ἄνευ αὐτῶν, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ ἐναντίον αὐτῶν.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 251-254,τομ. II)

Τα γεγονότα που θα ακολουθήσουν τους επόμενους μήνες θα είναι ιδιαίτερα σκληρά με μεγάλα επεισόδια βίας τόσο από Βενιζελικούς, όσο και από βασιλόφρονες, και θα διαδραματίσουν καίριο ρόλο στην διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής του επόμενου έτους. Συνοπτικά, τον Νοέμβριο του 1916 οι φιλοβασιλικοί θα αντισταθούν στην απόβαση των Αγγλογάλλων στην Αθήνα και στον Πειραιά και θα ακολουθήσουν ιδιαίτερα βίαιοι διωγμοί κατά των Βενιζελικών, το «Ανάθεμα» του Βενιζέλου από την Εκκλησία, ενώ και η τριανδρία από την Θεσσαλονίκη θα κηρύξει έκπτωτο τον Βασιλιά. Ανεξαιρέτως κάθε πολίτης, ανεξαρτήτου πολιτικής πεποίθησης θα διαλέξει στρατόπεδο και το κλίμα θα τραπεί σε εμφυλιακό. Αν και ο Βασιλιάς προσπαθούσε ακόμη να κρατήσει τα προσχήματα με την φαινομενική ουδετερότητα και να διαπραγματευτεί με την Αντάντ, ο λαός είχε πια εξαγριωθεί. Μεγάλος αριθμός Γάλλων στρατιωτικών θανατώθηκαν από ομάδα Επίστρατων στην Αθήνα παρά την διαβεβαίωση του Κωνσταντίνου και της κυβέρνησης πως θα προελάσουν ειρηνικά στην χώρα. Με αποκορύφωμα αυτό το περιστατικό, οι Μεγάλες Δυνάμεις εξαγριώθηκαν και ο Κωνσταντίνος ήταν πλέον για αυτές μισητό πρόσωπο. Αποτελεσματικά, οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ θα πράξουν ναυτικό αποκλεισμό δημιουργώντας

μεγάλα προβλήματα τροφοδότησης της χώρας που θα οδηγήσουν σε θανάτους πολιτών από την πείνα (ΡΙΖΑΣ, 2019, σσ. 109-116)

Κεφάλαιο 3: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωθυπουργός της ενωμένης Ελλάδας

3.1 1917

Μετά τα περιστατικά των τελευταίων μηνών του 1916, στις 29 Μαΐου, οι δυνάμεις της Αντάντ επικαλούμενες τα δικαιώματά τους ως προστάτιδες δυνάμεις της Ελλάδας θα απαιτήσουν την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο εξαιτίας της συστηματικής παραβίασης του Συντάγματος. Την επόμενη ημέρα ο Κωνσταντίνος με την Βασίλισσα Σοφία και τον πρίγκηπα Γεώργιο Β΄ αναχώρησε για το εξωτερικό. (HERRING, 2012, σ. 909)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η κυβέρνηση του θα επιστρέψει στην Αθήνα στις 8 Ιουνίου. Η επιστροφή του στην Αθήνα μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου δεν ήταν όπως θα επιθυμούσε εξαιτίας της σημασίας της εθνικής πραγματικότητας εκείνη την στιγμή. Η άφιξή του εκλαμβανόταν από τον λαό ως αποτέλεσμα εξωτερικής πίεσης, με τις ξένες δυνάμεις να παίζουν καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα, δεδομένης και της παραμονής των στρατευμάτων της Αντάντ στην Αθήνα. Η προσπάθειά του να πείσει τις Μεγάλες Δυνάμεις να αφήσουν την κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης να αναλάβει τη διαχείριση της κρίσης δεν κατάφερε να ευοδώσει λόγω των διαφορών μεταξύ των Συμμάχων και των φόβων για εσωτερική αναταραχή.

Στις 14 Ιουνίου ο Βενιζέλος θα εκφωνήσει λόγο στον Αθηναϊκό λαό από το μπαλκόνι του ξενοδοχείου “Μεγάλη Βρετανία”. Στον λόγο αυτό θα κάνει έναν απολογισμό των τελευταίων δέκα μηνών, της διάρκειας δηλαδή της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και θα τονίσει για άλλη μια φορά πως το κίνημα ήταν η τελευταία του ελπίδα και ο μοναδικός τρόπος να σώσει την χώρα από την επικείμενη καταστροφή. Μια καταστροφή την οποία προκαλούσε ο Βασιλιάς καταπατώντας το πολίτευμα θεωρώντας τον εαυτό του υπεύθυνο μονάχα έναντι του Θεού και όχι του ίδιου του λαού. Πάραυτα, όπως ο ίδιος δηλώνει οι Συμμαχικές δυνάμεις έσπευσαν να βάλουν τέλος στην αλλοτρίωση του πολιτεύματος και του βασιλικού θεσμού, και με την παρέμβαση τους ανεκόπη η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.

«Αλλη έλπίς σωτηρίας δέν απέμεινεν, ή ή εξέγερσις τής υγιούς μερίδος τοῦ Ἔθνους, ὅπως ἐπιδιώξη τήν σωτηρίαν τής Πατρίδος, ἔξω τῶν νοσφισθεισῶν τήν Συνταγματικὴν Ἐξουσίαν ἀρχῶν. [...] Αἱ Δυνάμεις ἐκεῖναι, αἵτινες προέστησαν εἰς τήν δημιουργίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καί αἵτινες δικαίως φέρουν τον τίτλον τῶν εὐεργετριῶν καί προστατριῶν, παρέχουσαι νέον πολῦτιμον δεῖγμα τοῦ ἐνδιαφέροντός των ὑπέρ τῆς χώρας ταύτης, δέν ήθέλησαν νά προσίδουν ἀδιάφοροι εἰς τάς παντός εἴδους θυσίας, ἄς θὰ προεκάλει ὁ ἀναγκαῖος διά τήν ἀποκατάστασιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος ἀγών. Καί ἐνθυμούμεθα, ὅτι εἶναι

έγγυήτριαι ὄχι μόνον τῆς ἀκεραιότητος, ἀλλά καί τοῦ ἐλευθέρου πολιτεύματος αὐτῆς, παρενέβησαν ὅπως ἀξιώσουν τὴν ἀποκατάστασιν διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ καταπατηθέντος Πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον ἔπαυσε λειτουργοῦν ἀφ' ἧς ὁ πρῶν Βασιλεὺς διετύπωσε τὴν τερατώδη ἀξίωσιν, ὅτι, ὡν τάχα ὑπεύθυνος ὄργ ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, δὲν ὑποχρεοῦται νὰ κύπτῃ πρὸ τῆς λαϊκῆς θελήσεως, ὡς ἂν πρόκειται περὶ μεγάλων ἔθνικῶν ζητημάτων.»

Αξιοσημείωτη τέλος είναι η παρατήρηση του Βενιζέλου πως η σύγκληση της βουλῆς η οποία αντισυνταγματικά διελύθη δεν αποτελεί πανάκεια στο πρόβλημα της συνταγματικής κρίσης που πέρασε η χώρα. Αντίθετα, για ἄλλη μια φορά θα δείξει την ταύτιση του με την Βασιλευομένη Δημοκρατία, και θα δηλώσει πως θα καλέσει Εθνοσυνέλευση για την αναθεώρηση του συντάγματος, ὡστε : « *[...]νὰ ἐξαρθῇ ὁ καθαρὸς δημοκρατικὸς χαρακτήρ τῆς Ἑλληνικῆς Βασιλείας.*» Ταυτόχρονα, θα παύσει την μονιμότητα του Δικαστικού σώματος με σκοπό την εκκαθάριση του προσωπικού, και τελικῶς την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του λαοῦ προς την Δικαστική εξουσία. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 297-300, τομ. II)

Ο Βενιζέλος επικαλούμενος να οδηγήσει την χώρα στην αποκατάσταση του πολιτεύματος της ,παραδόξως αποφάσισε να μην κηρύξει εκ νέου εκλογές. Θεωρούσε πως δεν θα ήταν φρόνιμο να πραγματοποιηθούν εκλογές σε ένα κλίμα πολεμικό και μέσα στην περίοδο του Εθνικού Διχασμοῦ. Αποτελεσματικά, αποφάσισε να επιλέξει τον δρόμο της αναβίωσης της βουλῆς που αντισυνταγματικά διαλύθηκε στις 31 Μαΐου 1915, με το επιχείρημα ὅτι ὅλες οι επόμενες εκλογές ἦταν αντισυνταγματικές. Πολλοί ιστορικοί, βέβαια θα κρίνουν μελλοντικά την ἀπόφαση αὐτή του Βενιζέλου ως μια ἀπόφαση που αν μη τι ἄλλο ὄξυνε τον διχασμό. Ωστόσο, ο ἴδιος εἶχε την δυνατότητα να κηρύξει δικτατορικό καθεστῶς, δεδομένων των πολεμικῶν αναγκῶν, των συνθηκῶν που επικρατοῦσαν ἀλλὰ και της πιθανῆς υποστήριξης των Μεγάλων Δυνάμεων. (Βενιζέλος, 1981, σ. 311,τομ II)

Στον λόγο του στη βουλή στις 22 Ιουλίου ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, θα δηλώσει πως δεδομένων των συνθηκῶν θα αναβιώσει η βουλή η οποία διελύθη το 1915, και εν καιρῶ θα ακολουθήσει αναθεωρητική εθνοσυνέλευση η οποία θα καθορίζει ρητὰ την λαϊκή κυριαρχία και ἀκολουθῶς θα περιορίζει την Βασιλική Εξουσία. (Βενιζέλος, 1981, σ. 317,τομ II)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ἔχει το ζήτημα διαδοχῆς του θρόνου, μετὰ την αποπομπή του Βασιλιά Κωνσταντίνου. Ο Βενιζέλος επιθυμοῦσε ἰδανικά την αποπομπή ολόκληρης της Βασιλικῆς Οικογένειας και την ενθρόνιση ενός Ἀγγλοῦ πρίγκηπα. Οι Συμμαχικές δυνάμεις ὁμως ἔδειξαν ἀπρόθυμες να συνεργαστοῦν σε αὐτό το σχέδιο. Ἐτσι ο Βενιζέλος ἀντιπρότεινε τον ἀνήλικο Παῦλο ἢ ἀκόμη και τον διάδοχο Γεώργιο. (ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, 2018, σ. 112)

Σε επιστολή ωστόσο στον Πρέσβη Άθω Ρωμανό θα αναφέρει χαρακτηριστικά πως σε περίπτωση που δεν βρεθεί λύση στο ζήτημα της διαδοχής θα έπρεπε να αξιολογηθεί η επιλογή εγκαθίδρυσης της Δημοκρατίας. Άλλωστε όπως ο ίδιος δήλωνε στην ίδια επιστολή, προτιμούσε την διατήρηση του πολιτεύματος της Βασιλευομένης Δημοκρατίας με διάδοχο εκ του βασιλικού οίκου, κυρίως επειδή οι Συμμαχικές Δυνάμεις διατηρούσαν το εν λόγω πολίτευμα, σε άλλη περίπτωση η εγκαθίδρυση δημοκρατίας θα ήταν μονόδρομος, και δεδομένου του δημοκρατικού “ανέμου” που έπνεε διεθνώς την δεδομένη περίοδο, η Ελλάδα δεν θα επηρεαζόταν από αυτό στην διεθνή γνώμη. (Καραμπελιάς, 2022, σ. 161)

Τελικώς το ζήτημα της διαδοχής επιλύθηκε με την επιλογή του πρίγκηπα Αλέξανδρου ο οποίος αν και ορκίστηκε κανονικά ως Βασιλιάς, ο Κωνσταντίνος δεν είχε παραιτηθεί από τον θρόνο, και είχε αφήσει τον γιό του απλό τοποτηρητή έως ότου επιστρέψει. Ο Αλέξανδρος αποτελούσε την τελευταία επιλογή του Βενιζέλου.

3.2 1918

Η ολοκληρωτική συμμετοχή της Ελλάδας στον αγώνα των Συμμάχων ήταν ο κύριος στόχος της κυβέρνησης του Βενιζέλου το 1918. Ο ίδιος αντιμετώπισε την αντίδραση από τους υποστηρικτές του βασιλιά Κωνσταντίνου, οι οποίοι προσπάθησαν να υπονομεύσουν το καθεστώς μέσω συνομωσιών και στάσεων, αγνοώντας την εμπόλεμη κατάσταση της χώρας. Για να καταπολεμήσει αυτή την αντίδραση, η κυβέρνηση προχώρησε σε εκκαθαρίσεις στο στρατό, στη διοίκηση και στη δικαιοσύνη, ενώ δεν έλλειψαν και διαφόρων ειδών κοινωνικές πιέσεις. Η αυλή του Κωνσταντίνου στην εξορία συνεργάστηκε ανοιχτά με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και τη Βουλγαρία, προβαίνοντας σε πράξεις που έφταναν στο βαθμό της εθνικής προδοσίας, με σκοπό την ανατροπή του καθεστώτος Βενιζέλου και την υπονόμευση του συμμαχικού μετώπου στη Μακεδονία. Ο Βασιλιάς Αλέξανδρος φαίνεται να κρατά εκείνη την περίοδο αρκετά διστακτική στάση έναντι του Βενιζέλου, επηρεασμένος όπως φαίνεται από τις οδηγίες του πατέρα του. Άξιο λόγου ωστόσο, αποτελεί το γεγονός πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις 2 Απριλίου θα ζητήσει την διακοπή των εργασιών της βουλής ενόψει της ενεργού πια συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο με τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 421-425)

3.3 1919

Μετά την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ελληνική κοινωνία είχε βρεθεί με σοβαρά πλήγματα. Το βασικό στοίχημα του Ελευθερίου Βενιζέλου για εκείνη την χρονιά ήταν η Ελλάδα να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα από τους Συμμάχους στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισίου. Το όνειρο του ευρύτερου Ελληνισμού, η εκπλήρωση δηλαδή της Μεγάλης Ιδέας, φαινόταν να γίνεται περισσότερο από ποτέ πραγματικό με μια μόνο ερώτηση που τέθηκε στις 9 Μαΐου 1919 στον Βενιζέλο από τους συμμάχους : “ *Κύριε Βενιζέλο, μπορεί ο ελληνικός στρατός να πάει αμέσως να καταλάβει τη Σμύρνη, σαν εντεταλμένος όλων μας;*” Ο Βενιζέλος αδιαμφισβήτητα άρπαξε την ευκαιρία που του δόθηκε και στις 2 Μαΐου αποβιβάζεται στη Σμύρνη. Δύο μήνες μετά, υπογράφεται συνθήκη ειρήνης με την Γερμανία στις Βερσαλλίες, και ακολούθως ο Βενιζέλος θα ρυθμίσει τις διαφορές της Ελλάδας με την Ιταλία. Στην Ελλάδα, η βουλή ύστερα από έξι μήνες παράτασης της λειτουργίας της από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, συνέρχεται και δημιουργείται ζήτημα προκήρυξης εκλογών. Ωστόσο ο πρωθυπουργός θα ζητήσει επιπλέον παράταση των εργασιών της με το επιχείρημα ότι η χώρα βρίσκεται ακόμη σε εμπόλεμη κατάσταση. Η βουλή θα υπερψηφίσει την παράταση της παρούσας βουλής σε 4 επιπλέον μήνες. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 409-503, τομ. II)

3.4 1920

Μετά την απόβαση του Ελληνικού στρατού στην Σμύρνη, αποκαλύφθηκαν πολλά αδύνατα σημεία αυτού του εθνικού θριάμβου, εξαιτίας κυρίως της δυναμικότητας του εθνικιστικού κινήματος της Τουρκίας, και του γεγονότος πως ο Βενιζέλος χρειαζόταν τις ευλογίες των Μεγάλων Δυνάμεων για τις στρατιωτικές κινήσεις της Ελλάδας. Στο μεταξύ η βουλή με πρωτοβουλία του Βενιζέλου θα πάρει ακόμη μια τρίμηνη παράταση έως ότου υπογραφεί το σύμφωνο ειρήνης. Μετά από πολύμηνες διαπραγματεύσεις του Βενιζέλου με τις Μεγάλες Δυνάμεις σχετικά με τα ζητήματα αυτά , για τα οποία δεν θα επεκταθούμε περεταίρω καθώς η ιστοριογραφία έχει ασχοληθεί εκτενέστατα, στις 24 Ιουνίου πάρθηκαν τελικές αποφάσεις για τους όρους ειρήνης με την Τουρκία. Αποτελεσματικά, στις 29 Ιουλίου θα υπογραφεί στις Σέβρες η συνθήκη με την Τουρκία, με την Ελλάδα να απολαμβάνει τεράστια οφέλη. Αναλυτικότερα, η Συνθήκη των Σεβρών θα δώσει στην Ελλάδα τη Δυτική και την Ανατολική Θράκη, η Τουρκία θα αναγνωρίσει την κυριαρχία της Ελλάδας στα νησιά του Αρχιπελάγους, και η Σμύρνη θα διοικείται από την Ελλάδα για πέντε έτη έως την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την πλήρη προσάρτηση της στην Ελλάδα. Μία μέρα μετά την υπογραφή της συνθήκης θα διεξαχθεί και η πρώτη απόπειρα δολοφονίας του Ελευθερίου Βενιζέλου στον σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 667-676, τομ. II)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος μετά την ανάρρωση του από την απόπειρα δολοφονίας θα επιστρέψει στην Ελλάδα. Στις 10 Σεπτεμβρίου στην συνεδρίαση της βουλής και έπειτα από ισχυρή πίεση της αντιπολίτευσης, η οποία χαρακτήριζε τον Βενιζέλο ως δικτάτορα, θα αναγγελθεί η διάλυση της Βουλής από την κυβέρνηση και θα τεθεί ζήτημα εάν η επόμενη βουλή που θα συστηνόταν θα ήταν Συντακτική. Ο Βενιζέλος θα δηλώσει πως δεν είναι η παρούσα στιγμή κατάλληλη ώστε να ξεκινήσουν οι διαδικασίες για μια Συντακτική Συνέλευση κατά την οποία αναπόφευκτα θα τίθετο το ζήτημα επανόδου του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα. Θα άνοιγαν οι ασκοί του Αιόλου όπως χαρακτηριστικά είπε, και δεν θα ήταν αυτός ο οποίος θα έπαιρνε την ευθύνη για έναν τόσο μεγάλο κίνδυνο. Τόνισε ωστόσο πως δεν μπορεί να στερήσει το δικαίωμα του λαού να θέλει την επάνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο, αλλά εάν αυτό συμβαίνει, τότε ο λαός το μόνο που έχει να κάνει είναι να καταψηφίσει στις επερχόμενες εκλογές το κόμμα των Φιλελευθέρων. Είναι φανερό στον λόγο του αυτό, πως ο πρωθυπουργός ήταν σίγουρος για την νίκη του στις εκλογές λέγοντας χαρακτηριστικά πως δεν υπάρχει καμία ελπίδα για κανένα άλλο κόμμα πλην των Φιλελευθέρων να λάβουν την πλειοψηφία.

«Τόν κίνδυνον συζητήσεως επί τῆς ἐπανάδου τοῦ Κωνσταντίνου; Τοιαύτη συζήτησις δέν δύναται να διεξαχθῆ κατά τὰς ἐκλογάς.[...] Ἐάν ὁμως ἦτο συντακτικὴ Συνέλευσις δέν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκλεισθῆ τοῦτο. Ἐάν ἐδεχόμεθα ὅτι ἐκαλεῖτο ὁ λαός, ἵνα ἐκλέξῃ ἀντιπροσώπους, οἱ ὅποιοι θά ἤρχοντο ἀπολύτως νά κά- μουν ὅ,τι θέλουν νά ἀνασυντάξουν τήν Πολιτείαν, ὅπως θέλουν θά ἦτο ἀληθῆς εἰρωνία ἐάν ἐκάλουν τήν Συντακτικὴν Ἐξουσίαν τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἀπηγόρευον νὰ ἀποφασίσῃ περὶ Κωνσταντίνου. Θα ἦτο παραλογισμός. [...] Δέν τόν ἐμποδίζομεν. Ἐάν ὁ Λαός θέλῃ τὴν ἐπάνοδον τοῦ ἐκπτώτου Βασιλέως, πρῶτον ποῦ εἶχε νὰ κάμῃ εἶναι νά καταρρίψῃ τήν παροῦσαν Κυβέρνησιν.»

Στο τέλος του λόγου του, ο πρωθυπουργός, θα ανακοινώσει το βασιλικό διάταγμα για διάλυση της βουλής, καθώς και την άρση του στρατιωτικού νόμου. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 45-54, τομ. III)

Το ζήτημα της επανόδου του Κωνσταντίνου, που παρά τις πιέσεις της αντιπολίτευσης απέφυγε ο Βενιζέλος, τελικά θα ξανά έρθει στο προσκήνιο σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Λίγες ημέρες μετά την διάλυση της Βουλής ο Βασιλιάς Αλέξανδρος πεθαίνει από δάγκωμα μαϊμούς και ο προβληματισμός για το ποιος θα αναλάβει τον θρόνο είναι ξανά έντονος. Η Βουλή της 31ης Μαΐου, αν και έχει διαλυθεί, θα ανακληθεί μετά το θάνατο του βασιλιά Αλεξάνδρου για να ορίσει ως αντιβασιλέα τον ναύαρχο Κουντουριώτη όπως προβλέπει το Σύνταγμα. Ο πρωθυπουργός θα μνημονεύσει τον εκλιπόντα βασιλιά από το βήμα της Βουλής και θα αναφερθεί στο θέμα της διαδοχής του. Θα ανακοινώσει ότι η κυβέρνηση έχει ήδη καλέσει τον πρίγκιπα Παύλο, που θεωρείται νόμιμος διάδοχος του θρόνου και θα απορρίψει την επαναφορά του Κωνσταντίνου, την οποία υποστηρίζει η Αντιπολίτευση παρά τις εθνικές αντιρρήσεις.

Θα δηλώσει πως η έλευση του πρίγκηπα Παύλου δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση, υπό τον όρο ότι θα αναγνωρισθεί ως βασιλιάς της Ελλάδας και από τον πατέρα του ώστε να αποφευχθούν διεκδικήσεις του στέμματος από τον τελευταίο.

«[...]ὅτι καί ἐν τῷ Βασιλικῷ οἴκῳ ἡ περιέλευσις τοῦ στέμματος εἰς τόν Βασιλόπαιδα Παῦλον, δέν τίθεται ὑπό ἀμφισβήτησιν. [...]Ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκην ἐσωτερικῆς γαλήνης, ὅπως ἐπιδοθῆ ἀπερίσπαστος εἰς τὸ ἔργον τῆς στερεώσεως καί ἐξασφαλίσεως τῶν ἔθνη- κῶν τῆς ἐπιτυχιῶν, τῆς ὀργανώσεως τῶν νέων ἐπαρχιῶν καί τῆς ἐσωτερικῆς τῆς ἐν γένει ἀναπλάσεως. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ εὔρη τὴν γαλήνην ταύτην, ἐάν ὁ πρῶην Βασιλεὺς ἐξακολουθῆ νὰ ὑπονομεύῃ τόν Θρόνον.

Παράλληλα, θα δηλώσει πως θεωρεί τον τέως Βασιλιά Κωνσταντίνο ανίκανο να αναλάβει τον θρόνο καθώς ο ίδιος καταπάτησε το πολίτευμα, θυσίασε το γενικό συμφέρον για το ιδιωτικό, αυτοανακηρύχθηκε Ελέω Θεού Βασιλέας, και αποτελεί τον βασικό υπαίτιο μεγάλων συμφορών. Τέλος θα συμπληρώσει, πως δεν είναι δυνατόν η Ελλάδα να θυσιάσει τις σχέσεις της με τα Έθνη τα οποία εξήλθαν νικητές από τον πόλεμο, δίνοντας ξανά το στέμμα στον Κωνσταντίνο.

«Ὁ ἔκπτωτος Βασιλεὺς κατέστη ἀνίκανος νὰ ἀνέλθῃ πλέον εἰς τόν Θρόνον, διότι κατεπά- τησε το πολίτευμα ἐσκεμμένως καί ἐν γνώσει, ὅτε τὴν δευτέραν φοράν, καθ' ἣν ἀπέμπεψε τὴν Κυβέρνησιν τῶν Φιλελευθέρων ἐδήλωσεν εἰς τὸν ὑπεύθυνον ἀρχηγόν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ὅτι ἀρνεῖται νὰ κύψῃ πρὸ τῆς Λαϊκῆς ἐτυμηγορίας, διότι θεωρεῖ τόν ἑαυτὸν τοῦ ὑπεύθυνου τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον καί μόνον ἔχει νὰ δώσῃ λόγον.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 56-60, τομ. ΙΙΙ)

Ο Θάνατος του Αλέξανδρου δημιουργούσε σημαντικό πολιτειακό ζήτημα για την χώρα. Ο Βενιζέλος θα επιλέξει τον πιο ανώδυνο δρόμο, αυτόν της προσφοράς του θρόνου στον πρίγκηπα Παύλο. Οι εκλογές θα πάρουν μία μικρή παράταση μιας εβδομάδας, και ο Κρητικός πολιτικός θα προσηλωθεί στην προεκλογική δράση της οποίας κύριο θέμα συζήτησης ήταν η διαδοχή του θρόνου, μιας και ο πρίγκηπας δεν δέχτηκε να διαδεχθεί τον θρόνο αν και αποτελούσε τον Συνταγματικό διάδοχο του, και η αντιπολίτευση ζητούσε να διεξαχθεί δημοψήφισμα. Ο Βενιζέλος, που δεδομένων των εξωτερικών ζητημάτων της χώρας ήθελε να εξαλείψει κάθε πολιτειακή εκκρεμότητα εξέφρασε το επιχείρημα πως ο λαός στις επερχόμενες εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου θα ψήφιζε έμμεσα την επιθυμία του για την διαδοχή του θρόνου. Στις προεκλογικές του ομιλίες, ο Βενιζέλος θα πλέξει τον κατηγορητήριο λόγο του έναντι του Κωνσταντίνου, και θα τονίσει το πόσο μεγάλη συμφορά θα είναι για το έθνος η τυχόν επάνοδος του. (Βενιζέλος, 1981, σσ.105-112, τομ. ΙΙΙ)

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου θα αναδείξουν την νίκη της αντιβενιζελικής πτέρυγας που κατέβαινε στις εκλογές ως Ηνωμένη Αντιπολίτευση, και την αναπάντεχη ήττα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο ίδιος στις 4 Νοεμβρίου θα συντάξει την προκήρυξη του αποχαιρετισμού, όπως και ονόμασε και θα την δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*. Στην προκήρυξη αυτή θα κάνει γνωστό πως θα εγκαταλείψει την πολιτική σκηνή και την Ελλάδα και θα αναχωρήσει για το εξωτερικό, ενώ θα τονίσει πως δεν επιρρίπτει ευθύνες στον Ελληνικό λαό για την ψήφο του. (Βενιζέλος, 1981, σ. 116, τομ. III)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα προσπαθήσει μάταια ακόμη και από την αυτοεξορία του να πείσει τους Συμμάχους να μην εκδικηθούν τον Ελληνικό λαό. Θα επιχειρήσει μάλιστα να τους πείσει πως θα μπορούσε ακόμη να ανέλθει στον θρόνο ο διάδοχος Γεώργιος, σε καμία περίπτωση πάντως ο Κωνσταντίνος.¹

«Δέν είμαι έχθρός τῆς Δυναστείας, ὅπως μέ κατηγοροῦσιν οἱ πολιτικοί μου ἀντίπαλοι. Μή ἀποδεχομένου τοῦ πρίγκηπος Παύλου ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸν Ἑλληνικόν θρόνον, θά ἐδεχόμεθα ὡς Βασιλέα τόν διάδοχον Γεώργιον, ὅστις οὐδὲν ἀνεμίχθῃ εἰς ἐνοχοποιητικὰς πράξεις.»
(Βενιζέλος, 1981, σ. 131, τομ. III)

Πάραυτα, λίγο καιρό μετά θα πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα, με το οποίο θα αποφασιστεί η επιστροφή του έκπτωτου Βασιλιά Κωνσταντίνου.

---

¹ Ο Ε. Βενιζέλος σε επιστολή του στον Γ.Βεντήρη, θα κάνει αυτοκριτική για το ζήτημα αυτό. Βλέπε Υποκεφάλαιο 5.4.

Κεφάλαιο 4: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αυτοεξόριστος – Πολιτική κρίση με φόντο το πολιτειακό

4.1 1921-1923

Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, και η έλευση του Κωνσταντίνου, όχι μόνο επέφεραν την ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά έφεραν και την χώρα σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση. Οι Συμμαχικές δυνάμεις δεν έβλεπαν με καλό μάτι το φιλογερμανικό παρελθόν του Βασιλιά, και αρνούσαν κατηγορηματικά να τον δεχτούν ως επίσημο συνομιλητή της χώρας. Η Ελλάδα, αδιαμφισβήτητα είχε βρεθεί με μεγάλη έλλειψη συνοχής και αποφασιστικότητας, τόσο στις εξωτερικές, όσο και στις εσωτερικές της υποθέσεις. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος από το εξωτερικό προσπαθούσε μέσα από συνεντεύξεις και υπομνήματα να βελτιώσει το κλίμα μεταξύ Ελλάδας και Μεγάλων Δυνάμεων, δεδομένου και του κινδύνου για αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών. Το 1922 και ενώ το κλίμα στην Μικρά Ασία έχει οξυνθεί η Γαλλία θα δείξει φανερά την μνησικακία της έναντι στην Ελληνική Κυβέρνηση, και η Αγγλία θα αρνηθεί το αίτημα της τελευταίας για οικονομική ενίσχυση. Ακόλουθα αυτών είναι η ήττα της Ελλάδος στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο και η Μικρασιατική Καταστροφή, γεγονότα γνωστά και ευρέως αναλυμένα στην ιστοριογραφία.

Η Μικρασιατική καταστροφή επέφερε τεράστιο πλήγμα στην Ελληνική κοινωνία, και είχε ως αποτέλεσμα της την Επανάσταση του 1922 – γνωστή και ως Κίνημα Πλαστήρα-Γονατά , που είχε ως σκοπό την απονομή ευθυνών στους ιθύνοντες των τραγικών γεγονότων. Αιτήματα της Επανάστασης υπήρξαν η παραίτηση του Κωνσταντίνου Α΄ υπέρ του πρίγκηπα Γεωργίου του Β΄, ο σχηματισμός φιλοανταντικής κυβέρνησης ώστε να ενισχυθεί το Θρακικό Μέτωπο, και βασικότερο όλων την τιμωρία των υπευθύνων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στο μεταξύ, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους έπειτα από την έλευση των επαναστατών στην Αθήνα ο Κωνσταντίνος εξαναγκάζεται σε παραίτηση υπέρ του διαδόχου Γεωργίου και φεύγει από την χώρα, ενώ σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό τον πρωθυπουργό Σ. Κροκιδά, και δόθηκε στον Βενιζέλο η διεθνής εκπροσώπηση της χώρας στο εξωτερικό για τις διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Παράλληλα, τον Οκτώβριο του 1922, διεξήχθησαν συλλήψεις των ηγετών της αντιβενιζελικής παράταξης και έπειτα από την παραίτηση της Κυβέρνησης και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Στ. Γονατά, ένα μήνα μετά, στις 15 Νοεμβρίου διεξήχθη η καταδίκη των οκτώ και η εκτέλεση των έξι. (ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, 2018)

Από την αρχή της Επανάστασης ο Βενιζέλος έπρεπε να αντιμετωπίσει νέες προκλήσεις. Η ανατροπή του *κωνσταντινικού* καθεστώτος έφερε στην εξουσία πολιτικούς και στρατιωτικούς φιλικά προσκείμενους προς αυτόν, γεγονός που του δημιούργησε ανησυχίες για τα πιθανά λάθη τους. Η επιρροή του πάνω στους νέους κυβερνώντες δεν ήταν απόλυτη, αν και οι συμβουλές και οι υποδείξεις του πολλές φορές γίνονταν αποδεκτές από τους τελευταίους. Η θέση του απέναντι στη στρατιωτική επανάσταση ήταν ιδιαίτερα λεπτή, καθώς η επαναστατική Αθήνα τον άκουγε σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, αλλά απέφευγε να τον συμβουλευτεί για εσωτερικά ζητήματα στα οποία και εκείνος προσπαθούσε να μην εμπλέκεται.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις 21 Νοεμβρίου 1922, από την Λοζάνη, θα συντάξει και θα αποστείλει επιστολή στον συνταγματάρχη Πλαστήρα, με σκοπό να του εκφράσει τις αντιλήψεις του σχετικά με την αξία του Δημοκρατικού Πολιτεύματος και της λαϊκής κυριαρχίας. Πιο αναλυτικά, θα τον παροτρύνει οι Επαναστάτες να θεωρήσουν το έργο τους λήξαν και να επιστρέψουν στους στρατώνες τους, μιας και κατάφεραν να προλάβουν την πλήρη καταστροφή της χώρας. Θα συμπληρώσει, πως ποτέ στην μέχρι τότε ιστορία δεν υπήρξε επαναστατικό καθεστώς που να κατάφερε να καταστεί μόνιμο, και επομένως είναι απαραίτητο το πολίτευμα άμεσα να μετατραπεί σε Δημοκρατικό και μοναδικός κριτής των πολιτευόμενων να είναι ο Λαός.

«Τό ἔργον τῆς Ἐπαναστάσεως πρέπει να θεωρηθῆ λήξαν καί οἱ ἀξιωματικοί μέ ἱκανοποιημένην τὴν συνείδησιν ὅτι προέλαβαν τὴν πλήρη καταστροφὴν τῆς χώρας, πρέπει νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τοὺς στρατῶνας καί ν' ἀφήσουν ἐλευθέραν τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος. Παραμονὴ τῆς Ἐπαναστάσεως ὅπως διευθύνῃ τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν θὰ ἦτο κάτι τι καί πολιτικῶς καί ἠθικῶς ἀκατανόητον. Ἡ ἐπανάστασις πιστεύει εἰς τοὺς ἐλευθέρους θεσμούς, καί τότε πρέπει να ἐπιτρέψῃ καί ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐλευθέραν λειτουργίαν αὐτῶν ἢ δέν πιστεύει εἰς τοὺς ἐλευθέρους θεσμούς, ἀλλ' ἀγομένη ἀπὸ ἀρχὰς μοναρχικὰς ἢ ὀλιγαρχικὰς δέν ἔχει ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν λαόν, ἀλλ' ἐμπιστεύεται μᾶλλον τὸν ἓνα μονάρχην – ἢ ὀλίγους τινὰς ὀλιγαρχίαν –. [...] Ἄλλ' ὅλοι οἱ λογικοὶ ἄνθρωποι ἔχουν ἀναγνωρίσει ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ὅτι ἡ δημοκρατία παρουσιάζει ὀλιγώτερα ἐλαττώματα ἀπὸ τὴν Μοναρχίαν καί τὴν ὀλιγαρχίαν, ἢ μᾶλλον ὅτι αἱ δύο τελευταῖαι παρουσιάζουν περισσότερα ἐλαττώματα ἀπὸ τὴν πρώτην. [...] Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει να δίδουν λόγον τῶν πράξεων των καί ὁ φυσικῶς ἢ ὁποῖο τερος κριτής εἶναι ὁ λαός, διαφωτιζόμενος διὰ τῆς ἐλευθέρας συζητήσεως, ὄχι μία junta στρατιωτικὴ ἐργαζομένη ἐν κρυπτῷ. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 272-274, τομ. III)

Η επανάσταση στις 19 Οκτωβρίου του 1923 προκήρυξε εκλογές για τις 16 Δεκεμβρίου του 1923. Ως εκλογικό σύστημα για αυτές τις εκλογές ορίστηκε αιφνιδιαστικά το πλειοψηφικό με “στενοευρεία” εκλογική περιφέρεια. Τρεις μέρες έπειτα οι απογοητευμένοι Βενιζελικοί στρατιωτικοί Λεοναρδόπουλος και Γαργαλίδης, και ο αντιβενιζελικός συνταγματάρχης Ζήρας, οργανώνουν κίνημα - γνωστό και ως Αντεπανάσταση- το οποίο είχε ως βασικό του στόχο την επαναφορά του προηγούμενου εκλογικού συστήματος για τις εκλογές, καθώς συμπληρωνόταν και από προσωπικές φιλοδοξίες των κινηματιών. Το εν λόγω κίνημα δεν είχε ομοιογένεια στις πολιτικές του πεποιθήσεις αλλά την περίοδο

εκείνη εξέφρασε ουσιαστικά τον αντιβενιζελισμό. Το κίνημα κατεστάλη και συνεχίστηκε η εγχώρια πολιτική ανωμαλία. Αρκετοί από τους επαναστάτες που εξέφραζαν την πιο ριζοσπαστική μορφή του Βενιζελισμού, επιθυμούσαν την βίαιη εγκαθίδρυση αβασίλευτης Δημοκρατίας.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, στην προσπάθεια του να αποφευχθεί η βίαιη μετατροπή του πολιτεύματος, και η αλλαγή του καθεστώτος να γίνει με ομαλά μέσα με την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, θα αποστείλει επιστολή στον στρατηγό Οθωναίο στις 11 Νοεμβρίου 1923. Σε αντίθετη περίπτωση ο Βενιζέλος θεωρούσε πως θα διακινδυνευόταν η εύνοια των Συμμάχων και η σταθερότητα της Ελλάδος τόσο σε οικονομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής.

«Εξορκίζω πάντας, ὅσους δέν παραγνωρίζουν εἰς ποῖον κρίσιμον σημεῖον ἔχει περιέλθῃ ἡ Ἑλλάς, νά μή ρίψουν αὐτήν εἰς τούς προφανεῖς κινδύνους, οὓς θά συνεπήγετο μία βιαία ἀλλαγὴ τοῦ Πολιτεύματος.[...] Ἀλλά διότι εἶμαι εἰλικρινῆς δημοκρατικός, ἀδυνατῶ νὰ εὐνοήσω ἐκείνους, οἵτινες δια- νοοῦνται νὰ ἐπιβάλουν τὴν Δημοκρατίαν διὰ τῆς βίας, εἴτε ἀπροκαλύπτως, εἴτε συγκεκαλυμμένως, εἴτε διὰ τῆς ὑποκλοπῆς τῆς ψήφου τοῦ Λαοῦ. Ἐάν πρόκειται νὰ μεταβάλωμεν τὴν μορφήν τοῦ πολιτεύματος πρέπει νὰ γίνῃ τοῦτο ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐκδηλοῦντος ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ τὴν γνώμην του, κατόπιν ὠρίμου σκέψεως καί ἐν ἐπιγνώσει ὅλων τῶν ὄρων.» (Βενιζέλος, 1981, σσ.299-301,τομ. ΙΙΙ)

Πάραυτα, η στρατιωτική επανάσταση της 14ης Σεπτεμβρίου 1922, όπως και η προηγούμενη της 15ης Αυγούστου 1909, αντιμετώπισε την πρόκληση της εύρεσης ενός πολιτικού ηγέτη για τη διακυβέρνηση της χώρας. Το 1909 κλήθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος από την Κρήτη, αλλά το 1922 αυτό δεν ήταν εφικτό, καθώς ο Βενιζέλος ήταν εξόριστος και είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική, όπως ο ίδιος δήλωνε ρητά. Ωστόσο, προσφέρθηκε να βοηθήσει στον διπλωματικό τομέα, μια βοήθεια που έγινε αμέσως δεκτή, καθώς η εμπειρία και το κύρος του ήταν απαραίτητα για την αντιμετώπιση των σοβαρών εθνικών προβλημάτων, ειδικά της σύναψης ειρήνης με την Τουρκία.

Η επανάσταση του 1922 αποφάσισε να κυβερνήσει προσωρινά τη χώρα μέχρι να επανέλθει η συνταγματική τάξη. Ωστόσο, η στρατιωτική κυβέρνηση είχε εσωτερικές διαφωνίες για το πολιτειακό σύστημα και τις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις, κάτι που δυσκόλευε τις προσπάθειες του Βενιζέλου στη Λοζάνη. Παράλληλά, η αντεπανάσταση του Οκτωβρίου 1923 ενίσχυσε τους αδιάλλακτους, οι οποίοι απαίτησαν την έκπτωση του βασιλιά Γεωργίου Β, ενώ η χώρα βρισκόταν σε οικονομική κρίση και χρειαζόταν άμεσα εξωτερική οικονομική βοήθεια. Τελικώς ο Βασιλιάς Γεώργιος αποχώρησε από την χώρα με κυβερνητική απόφαση έως ότου πραγματοποιηθεί το δημοψήφισμα για το πολιτειακό.

Στις 3 Δεκεμβρίου οργανώνεται στην Αθήνα πάνδημο συλλαλητήριο με αίτημα την επιστροφή του Βενιζέλου στην Ελλάδα και την πολιτική, ενώ και ο ίδιος ο Βασιλιάς

Γεώργιος λίγο πριν αναχωρήσει από την χώρα θα κάνει έκκληση στον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στις εκλογές του 1923, η υποψηφιότητά που τέθηκε εν τη απουσία του σημείωσε θριαμβευτική νίκη σε πολλές περιφέρειες, και την επόμενη των εκλογών θα του απευθυνθεί επίσημη πρόσκληση από το αρχηγείο της Επανάστασης, από την ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, και από τους φιλελεύθερους πληρεξούσιους. Ωστόσο, ο Βενιζέλος, θα απαντήσει αρνητικά με τηλεγράφημα του στον Νικόλαο Πλαστήρα στις 7 Δεκεμβρίου. Θα δηλώσει δύσπιστος έναντι στον αντίπαλο πολιτικό κόσμο, ενώ θα τονίσει πως η άρνηση του αυτή δεν είναι αντίκτυπο της εκλογικής του ήττας τρία χρόνια πριν, απλώς για εκείνον είχε τελειώσει ο πολιτικός του βίος. Τέλος, θα εμείνει στην άποψη ότι αυτό που η χώρα χρειάζεται είναι να τερματιστούν οι εμφύλιες συγκρούσεις ώστε να λειτουργούν οι ελεύθεροι θεσμοί, ενώ τόνισε πως η παρουσία του στην Ελλάδα θα έντεινε τις υπάρχουσες αντιθέσεις.

«Η ζωηρά έκδηλωσις μεγάλου μέρους τῆς Κοινῆς Γνώμης, ἀλλὰ πρό πάντων ἡ συναί- σθησις τῶν ἐπαπειλουμένων κινδύνων μοί ἐπέβαλον νὰ σκεφθῶ, ἐὰν δὲν ὑπάρχη λόγος ἀναθεωρήσεως τῶν προηγουμένων ἀποφά- σεών μου. Λυποῦμαι ἀνακοινῶν ὑμῖν, ὅτι τό συμπέρασμα, εἰς ὃ κατέληξα, εἶνε ἀρνητικόν.»

Τελικώς, στις 24 Δεκεμβρίου ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τηλεγράφημα θα γνωστοποιήσει πως θα επιστρέψει προσωρινά στην Ελλάδα, καθώς μετά από μακρά σκέψη αποφάσισε πως δεν μπορεί να μείνει αδρανής στις διαρκείς εκκλήσεις της χώρας του. Θα συμπληρώσει, πως προτιμά την αποφυγή θριαμβευτικής υποδοχής κατά την έλευση του στην χώρα, και την σχεδόν μυστική μετακίνηση του με μικρό πλοίο που θα φθάσει στην Σαλαμίνα, με σκοπό να αποφευχθεί τυχόν όξυνση των διαμαχών. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 303-305, τομ. III)

4.2 1924: Η προσωρινή επιστροφή του Ελευθερίου Βενιζέλου στο Ελληνικό πολιτικό σκηνικό

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, θα φθάσει στις 4 Ιανουαρίου 1924 στην Ελλάδα και θα συναντηθεί με τον συναρχηγό της Επανάστασης Στ. Γονατά, ο οποίος είναι έτοιμος να παραδώσει την εξουσία. Ωστόσο, ο Βενιζέλος θα απορρίψει την ιδέα να γίνει ο ίδιος πρωθυπουργός τονίζοντας πως η παρουσία του στην Ελλάδα είναι προσωρινή λόγω έκτακτης ανάγκης έως ότου αποφευχθεί η κρίση. Στις 5 Ιανουαρίου, θα πραγματοποιηθεί η πρώτη Συνέλευση και ο Βενιζέλος θα εκλεχθεί πρόεδρος αυτής με τον ίδιο να προσπαθεί με την θέση του αυτή να χειριστεί το ζήτημα σχηματισμού κυβέρνησης. Μάλιστα, ο Βενιζέλος θα υποδείξει αρκετά ονόματα ως υποψήφιους για την πρωθυπουργία, αν και τελικώς θα υποχρεωθεί να αναλάβει ο ίδιος την θέση αυτή, παρά τις κατηγορηματικές του δηλώσεις ότι είχε αποσυρθεί οριστικά από την πολιτική. (Βενιζέλος, 1981, σ. 309, τομ. III)

Στις 12 Ιανουαρίου, ο Βενιζέλος θα ορκίσει την κυβέρνηση του και στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο θα αναλύσει πώς βλέπει το δύσκολο έργο που είχε κληθεί να φέρει εις πέρας και που ο λαός τόσο εναγωνίως επιζητούσε. Ο ίδιος στον λόγο του θα αναφερθεί στην ανάγκη τερματισμού του εμφυλίου πολέμου ο οποίος είχε πάρει πια νέα μορφή, και αίτιο διχόνοιας αποτελούσε πια το πολίτευμα της Ελλάδας. Μοναδική λύση στο πρόβλημα αυτό θα αποτελούσε κατά τον ίδιο η διεξαγωγή δημοψηφίσματος αφήνοντας στην κρίση του Λαού την τελική απόφαση. Μετά την απόφαση του δημοψηφίσματος και τον τερματισμό του πολιτειακού ζητήματος ο ίδιος όπως θα δηλώσει θα αποτινάξει και πάλι τον πολιτικό μανδύα που κλήθηκε να ξανά φορέσει, λόγω της μεγάλης αναγκαιότητας της δεδομένης περιόδου. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 317-139, τομ III)

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη αποτελεί η ομιλία του Βενιζέλου κατά τις προγραμματικές δηλώσεις στη Βουλή, στις 23 Ιανουαρίου, στην οποία θα δηλώσει πως η κυβέρνηση αναγνωρίζει το γεγονός πως ο Βασιλικός οίκος της Ελλάδος μετά τον θάνατο του Γεωργίου Α΄ έχει επιφέρει τέτοιες συμφορές στο έθνος οι οποίες τον καθιστούν πλέον μη αναγκαίο. Η απόφαση όμως αυτή για την λύση του πολιτειακού θα πρέπει να ληφθεί μονάχα μέσω της λαϊκής ετυμηγορίας. Επιπλέον, ο ίδιος ο Βενιζέλος θα δηλώσει πως αν και δεν έχει την πρόθεση να επηρεάσει την γνώμη του Λαού, τάσσεται υπέρ της Δημοκρατίας. Η στάση αυτή παρουσιάζεται δημόσια από τον Βενιζέλο για πρώτη φορά μιας και σε όλες τις τοποθετήσεις του στο παρελθόν, και παρά τις συχνές του διαφωνίες με το Στέμμα, δήλωνε πιστός στην Βασιλευόμενη Δημοκρατία θεωρώντας την το ιδανικότερο πολίτευμα για την χώρα. Η άποψη του αυτή θα μπορούσε κατά μία έννοια να ερμηνευθεί ως την επιθυμία του για μια «ανώδυνη» λύση στις διαρκείς εγχώριες συγκρούσεις, και για την επαναφορά του έθνους σε ομαλότητα

«Η Κυβέρνησις, καίπερ άναγνωρίζουσα, ότι ό βασιλεύων Οΐκος, μετά τον θάνατον τοῦ ίδρυτοῦ αὐτοῦ, κατεπάτησεν ὅλας τάς ἀρχάς, ἔνεκα τῶν ὁποίων το πολίτευμα τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας ἔχει τόσους ἀκόμη πολλαχοῦ θιασώτας καί μηδαμῶς ἀποκρύπτουσα, ότι μετά τά διαπραχθέντα σφάλματα, τα ὁποῖα ἐπέφερον τοσαύτας ἔθνικὰς συμφοράς, ἔπαυσε πλέον να πιστεύῃ εἰς τήν ἀναγκαιότητα τοῦ βασιλικού θεσμοῦ διά τήν Ἑλλάδα, βάσιν ὁμως τῆς πολιτικῆς της ἔχει, ότι πρός λύσιν τῶν μεγάλων τούτων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα διαιροῦσι τόν Ἑλληνικόν Λαόν. [...] Ἐκ δευτέρου ἀκόμη ἔχω τό καθῆκον νά τοῦ εἶπω ὅτι πηγαίνων εἰς τήν κάληπν νά δώσω τήν ψήφον μου θά τήν δώσω ὑπέρ τῆς Δημοκρατίας.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 343-346, τομ. III)

Μάλιστα, σε συνέχεια των προηγούμενων, στην Σύσκεψη της αντιπολίτευσης που συγκάλεσε ο Βενιζέλος στις 19 Ιανουαρίου, θα δηλώσει emphaticά για δεύτερη φορά πως από την στιγμή που ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, τρία έτη νωρίτερα, παράκουσε τις Συμμαχικές Δυνάμεις και έλαβε τον θρόνο, ενώ παράλληλα παραμέριζε τους εκπροσώπους του κόμματος των Φιλελευθέρων, ο ίδιος απογοητευμένος έπαψε να πιστεύει στη αναγκαιότητα του Βασιλικού θεσμού στην Ελλάδα. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 347-348, τομ. III)

Ο Βενιζέλος του 1924 εμφανίζεται ως υπέρμαχος της ηρεμίας, της συμφιλίωσης και της λήθης των παθών και των αντιπαθειών. Ένα εμπόδιο για τη λήθη ήταν οι μεγάλες μάζες των ξεριζωμένων και άστεγων προσφύγων, που δικαίως αναζητούσαν την αιτία της δυστυχίας τους. Η έντονη αντίθεση μεταξύ της ήπιας προσέγγισης του Βενιζέλου και του εκρηκτικού πολιτικού κλίματος στο οποίο θα επιχειρήσει να την εφαρμόσει, θα οδηγήσει στη γρήγορη αποτυχία της κυβέρνησης του 1924. Ο βασικός αντίπαλος του θα είναι ο Παπαναστασίου, ένας από τους πιο εξέχοντες συνεργάτες του Βενιζέλου και ιδεολογικά αδιάλλακτος. Ο Παπαναστασίου θα αντιταχθεί σθεναρά στον παλιό του αρχηγό, κατηγορώντας τον ότι έχει γίνει συμβιβαστικός και μαλθακός, μέχρι σημείου προδοσίας των ιδεών του. Ο Παπαναστασίου θα πολεμήσει το Βενιζέλο, ειδικά στην προσπάθειά του για μια ήπια λύση του πολιτειακού ζητήματος, και θα κάνει τον κυβερνητικό βίο του δύσκολο τόσο εντός όσο και εκτός της Βουλής. Θα επιδείξει έντονο αντιπολιτευτικό πνεύμα στο θέμα της επανέκδοσης των αντιβενιζελικών εφημερίδων και της αμνηστίας των στασιαστών του Οκτωβρίου. Οι καλές προθέσεις του Βενιζέλου θα θεωρηθούν από την αντιπολίτευση ως αδυναμία και θα πολεμηθούν σκληρά.

Στις 29 Ιανουαρίου, η Εθνοσυνέλευση θα συζητήσει το ζήτημα των αντιβενιζελικών εφημερίδων, οδηγώντας σε οξύ διαξιφισμό μεταξύ Βενιζέλου και Παπαναστασίου. Κατά τη διάρκεια αυτής της σύγκρουσης, ο Βενιζέλος θα αισθανθεί έντονη αδιαθεσία και θα αποχωρήσει από την αίθουσα. Παρόλο που αρχικά θα υπάρξουν φόβοι για την υγεία του, θα αποδειχθεί ότι η αδιαθεσία του ήταν προσωρινή. Παρ' όλα αυτά, ο Βενιζέλος θα πειστεί ότι δεν έχει την σωματική δύναμη να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της αποστολής του και θα παραιτηθεί από την πρωθυπουργία στις 4 Φεβρουαρίου. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 349-353, τομ III)

Μετά την παραίτηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, την πρωθυπουργία θα αναλάβει ο Καφαντάρης. Στις 26 Φεβρουαρίου ο Βενιζέλος θα αναγγείλει από την Βουλή την συμβιβαστική λύση της κήρυξης της εκπτώσεως της Δυναστείας από την Εθνοσυνέλευση με την επικύρωση από δημοψήφισμα.

«Ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς παράσχω ἐξηγήσεις τινὰς ἐπὶ τοῦ χθεσινοῦ ἐπεισοδίου. Εἶχεν ἀφεθῆ καὶ εἰς ἐμὲ καὶ εἰς τὸν κ. Καφαντάρην νὰ ἐλπίσωμεν ὅτι, κάμνοντες κίνησιν πρὸς τ' ἀριστερά, χωρὶς νὰ μεταβάλωμεν οὐσιωδῶς τὸ πρόγραμμά μας, θὰ ἐπετυγάνομεν ενιαίαν παράταξιν ὄλων τῶν ἐν τῇ Συνελεύσει ομάδων, διὰ τῆς ἀποδοχῆς ψηφίσματος περὶ ἐκπτώσεως τῆς δυναστείας, ὑπὸ τὴν αἴρεσιν τῆς ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ κυρώσεως τῆς ἀποφάσεως ταύτης. Δέν ἐδιστάσαμεν νὰ το πράξωμεν.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 359, τομ III)

Ωστόσο, η επίτευξη της συμβιβαστικής λύσης που προτάθηκε από την κυβέρνηση δεν έγινε αποδεκτή, με τους υπέρμαχους της δημοκρατίας στρατιωτικούς να οργανώνουν κίνημα για την πραξικοπηματική ανατροπή του πολιτεύματος. Έχοντας αντιμετωπίσει πολλούς αντιπάλους στην πολιτική του καριέρα, ο Βενιζέλος δεν θα έχει την ψυχική δύναμη να αντιπαρατεθεί με τα πνευματικά του

παιδιά, που τώρα τον θεωρούσαν ξεπερασμένο, θύμα της ηλικίας του και απέρριπταν κάθε του πρόταση. Τελικώς, ο Βενιζέλος με επιστολή στον Καφαντάρη -ο οποίος είχε διαδεχθεί τον Ελευθέριο Βενιζέλο στην προεδρία του κόμματος- θα αναγγείλει για ακόμη μια φορά πως θα εγκαταλείψει την χώρα. Λίγους μήνες αργότερα και ο ίδιος ο Καφαντάρης θα δηλώσει την παραίτηση του ύστερα από πίεση στρατιωτικών.

Τελικώς την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Α. Παπαναστασίου, και με την υποστήριξη των στρατιωτικών πέρασε από την Βουλή ψήφισμα κήρυξης της αβασίλευτης Δημοκρατίας το οποίο επικυρώθηκε αργότερα και από δημοψήφισμα, ενώ πρόεδρος της Δημοκρατίας ορίστηκε ο Ναύαρχος Κουντουριώτης. (ΚΩΣΤΗΣ, 2022, σ. 602)

4.3 1925

Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπαναστασίου έδωσε μια ιδιαίτερα αυταρχική διάσταση στο νέο πολίτευμα της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, επιτάχυνε την πολιτικοποίηση του στρατού, αποδυναμώνοντας τη δημοκρατία για να πετύχει την έκπτωση της βασιλείας και την πολιτική του επικράτηση. Κατά τη διάρκεια της Εθνοσυνέλευσης, υποστήριξε το δικαίωμα των αξιωματικών να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής, κάτι που τον έφερε σε δύσκολη θέση και τελικά τον οδήγησε σε παραίτηση.

Η κυβέρνηση Παπαναστασίου, και ειδικά ο υπουργός Ενόμου Τάξεως, στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, εξέδωσε στις 23 Απριλίου 1924 διάταγμα για την κατοχύρωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αυτό προέβλεπε ότι δικαστήριο διορισμένο από τον υπουργό Στρατιωτικών θα αντιμετώπιζε πολιτικά αδικήματα κατά του καθεστώτος, μια αυταρχική κίνηση που τελικά έβλαψε την εικόνα του Παπαναστασίου και τον οδήγησε σε παραίτηση, ενώ οι διάδοχοί του, Θεμιστοκλής Σοφούλης και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, αντιμετώπισαν παρόμοια προβλήματα.

Αναζητώντας μια δυναμικότερη λύση στα προβλήματα της χώρας, ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος πραγματοποίησε πραξικόπημα στις 25 Ιουνίου 1925, το οποίο αρχικά φάνηκε επιτυχημένο και αντιμετωπίστηκε με ανακούφιση από πολλούς. Ο Παπαναστασίου υποστήριξε τον Πάγκαλο στη Βουλή, ελπίζοντας ότι θα τον επηρεάσει για να ψηφιστεί το σύνταγμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ωστόσο, ο Πάγκαλος, έχοντας δικές του φιλοδοξίες, υιοθέτησε αυταρχικά μέτρα και συνεργάστηκε με διάφορες πολιτικές παρατάξεις για να διατηρήσει τη δύναμή του. Μάλιστα, έθεσε υποψηφιότητα για πρόεδρος της δημοκρατίας και εξελέγη, αλλά οι αυταρχικές του ενέργειες οδήγησαν τη χώρα σε διεθνή απομόνωση και οικονομική κρίση. (ΚΩΣΤΗΣ, 2022, σσ. 602-604)

4.4 1926

Κατά τη διάρκεια της ταραχώδους περιόδου του πραξικοπήματος του Πάγκαλου, που ξεκίνησε το 1925 και συνεχίστηκε το επόμενο έτος, ο αρχιστράτηγος του Έβρου παρόλο που κατέλαβε την εξουσία, δεν τόλμησε να επιβάλει μια σαφή δικτατορία. Φορούσε τον μανδύα του κοινοβουλευτικού πολιτικού, τον οποίο του παραχώρησαν διστακτικά οι νόμιμοι εκπρόσωποι του λαού.

Η στάση του Πάγκαλου ήταν ρευστή απέναντι στις δύο πολιτικές παρατάξεις, τους Βενιζελικούς και τους Αντιβενιζελικούς, καθώς και απέναντι στον ίδιο τον Βενιζέλο ο οποίος παρέμενε εκπρόσωπος της χώρας στο εξωτερικό. Άλλοτε τον αγνοούσε και άλλοτε ζητούσε τη βοήθειά του όταν αντιμετώπιζε δυσκολίες, όπως τα πολεμικά χρέη. Οι φιλοδοξίες του να αναλάβει πρωτοβουλίες στην εξωτερική πολιτική οδήγησαν σε τραγικά γεγονότα, όπως η απόδοση της Θεσσαλονίκης στους Σέρβους και η εισβολή του ελληνικού στρατού στη Βουλγαρία μετά από συνοριακό επεισόδιο.

Στις αρχές του 1926, ενώ ακόμα γινόταν λόγος για εκλογές και εκλογή νέου Προέδρου μετά την παραίτηση του Κουντουριώτη, ο Πάγκαλος πρότεινε την άμεση εκλογή του Προέδρου από τον λαό, κατά το αμερικανικό πρότυπο. Σε αυτή τη σύγχυση, κάποιοι πρότειναν τον Ελευθέριο Βενιζέλο για την προεδρία. Η αντίδραση του Βενιζέλου σε αυτή την ιδέα ήταν κατηγορηματικά αρνητική, όπως φαίνεται στο σχετικό του τηλεγράφημα στο οποίο ανέφερε ρητά πως θα προσέφερε ξανά τις υπηρεσίες του στην χώρα μονάχα εάν αυτή επανερχόταν σε πολιτική ισορροπία και ο λαός ήταν ο μοναδικός κυρίαρχος της.

«Εξουσιοδοτώ ὑμᾶς να κάμετε χρήσιν τῶν ὄσων σᾶς εἶπα τελευταίως εἰς Παρισίους, ἀποκρούοντες ἐνδεχομένην ὑπόδειξιν εἰς ἐκλογὴν μου ὡς προέδρου τῆς δημοκρατίας ἢ τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἐξηγούντες ὑπὸ ποίαν καὶ μόνον ιδιότητα νομίζω ὅτι δύναμαι ἀκόμη να προσφέρω τὰς ὑπηρεσίας μου εἰς τὴν χώραν, ὅταν αὕτη, γενομένη πάλιν κυρία τῶν τυχόν της, κατορθώσῃ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς κανονικὸν πολιτικὸν βίον, καὶ γίνῃ οὕτω δυνατὴ ἢ παλιννόστησής μου.» (Βενιζέλος, 1981, σσ.389-394,τομ III)

Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί πως ο Ιωάννης Μεταξάς, στο προσωπικό του ημερολόγιο μας πληροφορεί πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποδέχθηκε το πραξικόπημα Παγκάλου. Μάλιστα, έστειλε, όπως χαρακτηριστικά αναγράφει, τον μεγαλύτερο γιό του Κυριάκο Βενιζέλο να γίνει υπουργός της πραξικοπηματικής κυβέρνησης, γεγονός το οποίο δεν άφησε να πραγματοποιηθεί ο ίδιος ο Μεταξάς μετά από συνάντηση που είχε με τον Κυριάκο κατ' εντολή του πατρός του για να ζητήσει συμβουλές. (Μεταξάς, σ. 437)

Στις αρχές Αυγούστου 1926 η δικτατορία Παγκάλου θα ανατραπεί από την δικτατορία του Γεωργίου Κονδύλη ο οποίος θα παραδώσει την εξουσία στο κοινοβούλιο. Μάλιστα ο ίδιος θα παραιτηθεί από το δικαίωμα του να πολιτευτεί. Η χώρα θα οδηγηθεί σε εκλογές στις 7 Νοεμβρίου του ίδιου έτους μετά από μια μεγάλη περίοδο περιπετειών και πολιτικών αναταραχών. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέμενε να αποφεύγει την ενεργό πολιτική και συνέχιζε να δηλώνει πως δεν θα επέστρεφε στην χώρα, αν και εν τέλει δέχθηκε να αναλάβει μια ενδεχόμενη έδρα στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Σε άρθρο του στην εφημερίδα «*Ελεύθερον Βήμα*» στις 17 Οκτωβρίου, λίγες ημέρες πριν τις εκλογές, θα δηλώσει πως λύση για την ομαλή εδραίωση και ρύθμιση του νέου πολιτεύματος της χώρας, καθώς και για την αποφυγή πραξικοπημάτων, αποτελεί η ένωση των Δημοκρατικών πολιτικών κομμάτων με Οικουμενική Κυβέρνηση (η Οικουμενική Κυβέρνηση με βάση τον εκλογικό νόμο εκείνης της περιόδου ήταν αναπόφευκτη). Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά θα συμπληρώσει, εάν η νίκη των Δημοκρατικών κομμάτων στις εκλογές είναι μεγάλη τότε τα φιλοβασιλικά κόμματα θα αναγκαστούν να αποδεχθούν την εγκαθίδρυση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην χώρα, και θα εγκαταλείψουν κάθε προσπάθεια για παλινόρθωση του βασιλικού οίκου.

«[...]ένδεχομένη παλινόρθωσις μόνον τὰς χειρίστας τῶν συμφορῶν δύναται νὰ ἐπισύρῃ κατὰ τῆς Ἑλλάδος εἶνε δὲ προφανές ὅτι, ἂν ἐγκαταλείπετο ἡ ἰδέα τῆς παλινόρθώσεως τοῦ ἐκπεσόντος βασιλικοῦ οἴκου, οἱ ζητοῦντες τὴν ἴδρυσιν νέου θρόνου θὰ ἐμετροῦντο ἐπὶ τῶν δακτύλων τῆς μιᾶς χειρός.» (Βενιζέλος, 1981,397-399 σσ,τομ III)

4.5 1927

Το έτος 1927 θα βρει την Ελλάδα με Οικουμενική κυβέρνηση απαρτιζόμενη από Βενιζελικούς και Αντιβενιζελικούς. Στις 2 Ιουνίου η Βουλή θα ψηφίσει το νέο Σύνταγμα της Ελλάδος, αν και η διάσταση μεταξύ των κυβερνητικών παραγόντων δεν θα αργήσει να κάνει την εμφάνισή της. Στο μεταξύ ο Ελευθέριος Βενιζέλος έχει μεταβεί στην πατρίδα του την Κρήτη και από εκεί θα παρατηρεί και θα σχολιάζει με τους συντοπίτες του τα εκτεινόμενα της Ελληνικής πολιτικής σκηνής.

Άξια σχολιασμού αποτελεί η συνέντευξη του Βενιζέλου στην εφημερίδα *Times* της Νέας Υόρκης στις αρχές Αυγούστου του 1927. Σε ερώτηση της δημοσιογράφου μήπως τελικά ήταν αναγκαία η δικτατορία στην Ελλάδα για να καταφέρουν να συνεργαστούν τα κόμματα μεταξύ τους ο Βενιζέλος θα απαντήσει κατηγορηματικά πως ποτέ δεν θέλησε και δεν θεώρησε ωφέλιμη μια κυβέρνηση βίας για τον τόπο του. Όπως θα πει μπορεί μια Οικουμενική Κυβέρνηση μπορεί να συναντά δυσκολίες και να επιβραδύνει τις διαδικασίες της βουλής, οπωσδήποτε

όμως αποτελεί Δημοκρατική λύση για την χώρα, και επομένως είναι ανακουφιστική.

«Το δίλημμα είναι: κοινοβουλευτική κυβέρνηση ή κυβέρνηση βίας. Μπορείτε να έχετε δικτάτορα διά την χώραν σας αν θέλετε – βλέπω ότι δεν σας άρεσει, άλλ' όμως τόν συνιστάτε δι' άλλους λαούς – αλλά εγώ ποτέ δεν θα θελήσω τοιούτον δια την χώραν μου! Εκάμαμε καταστρεπτικήν δοκιμήν της δικτατορίας. Η παρούσα κυβέρνηση συνασπισμού είναι φυσικά βραδεία, και δυσκόλως συνταυτίζονται τα μέλη της, άλλ' είναι ή άριστη δυνατή αντιπροσώπευσις τῶν διηρημένων αίσθημα. των του λαού. Ἀποτελεί δημοκρατικὴν λύσιν, καὶ ἡ χώρα ἀναπνέει.

Παράλληλα, ο Βενιζέλος απέφυγε να πει την γνώμη του για την ιδεολογία του Φασισμού, σε ερώτηση που του τέθηκε. Απάντησε ωστόσο, πως η κάθε χώρα έχει δικαίωμα να πειραματιστεί, αν και εκείνος τάσσεται και πάλι υπέρ του κοινοβουλευτικού συστήματος. Πάραυτα, θα δηλώσει πως αναγνωρίζει το γεγονός πως τα νομοθετικά σώματα πλέον δεν αντιπροσωπεύουν ορθώς τον Λαό ανά τον κόσμο, και πως ο Λαός είναι ανώτερος από την Βουλή του, πράγμα που στην Ευρώπη δεν συνέβαινε πρό του πολέμου, μιας και στην πολιτική κατέρχονταν άριστοι άνδρες. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 430-431, τομIII)

Πάραυτα, στις 12 Αυγούστου όλοι οι αντιβενιζελικοί υπουργοί, εκτός του Ιωάννη Μεταξά, θα παραιτηθούν και θα ακολουθήσει ανασχηματισμός της Κυβέρνησης με την δημιουργία Συνασπισμού ο οποίος και θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από την Βουλή. Στο μεταξύ, ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα φύγει από την Κρήτη και θα εγκατασταθεί πιά στην Αθήνα.

Κεφάλαιο 5: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ξανά πρωθυπουργός- Η μεγάλη τετραετία

5.1 1928

Η νέα κυβέρνηση συνασπισμού του 1927 περιλάμβανε ηγέτες από όλο το πολιτικό φάσμα, από τους αριστερούς Βενιζελικούς έως τον Μεταξά. Παρά τη σημασία των θεμάτων που είχε να αντιμετωπίσει αυτή η κυβέρνηση, και τις μεγάλες ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των κομμάτων, η οικουμενική κυβέρνηση διατηρήθηκε για αρκετό διάστημα. Ωστόσο, ο συνασπισμός διαλύθηκε το καλοκαίρι του 1928 και κυκλοφορούσαν φήμες για επικείμενο φιλοβασιλικό στρατιωτικό πραξικόπημα. Μέσα σε αυτό το κλίμα αβεβαιότητας, πολλοί στην Αθήνα στράφηκαν στον Βενιζέλο, ο οποίος δήλωσε ότι η σοβαρότητα της κατάστασης τον υποχρέωσε να αναθεωρήσει την προηγούμενη απόφασή του και να επιστρέψει στην πολιτική σκηνή. Με την επιστροφή του, ο Βενιζέλος θα επανενώσει τις διάφορες φατρίες των Φιλελευθέρων που είχαν διασπαστεί και θα προκαλέσει τους βασιλικούς να δηλώσουν επίσημα αν δέχονται τη δημοκρατία.

Πιο αναλυτικά, στην ομιλία του προς το κόμμα των Φιλελευθέρων ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα κάνει σαφή την επιστροφή του στην ενεργό πολιτική. Μάλιστα, θα δηλώσει πως είχε υποχρέωση μετά την παραίτηση του Καφαντάρη από την προεδρία του κόμματος, να αναλάβει ο ίδιος ενεργό ρόλο για να αποφευχθούν κίνδυνοι επιβολής δικτατορικών καθεστώτων.

«Έχω την βαθειάν συναίσθησιν ὅτι ἂν δέν ἔκαμνα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔκαμα, ἂν μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ κ. Καφαντάρη δέν ἐπανηρχόμην εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ κόμμα-τος τῶν φιλελευθέρων, ἀφίνων ἀκέφαλον τὸ κόμμα, οἱ κίνδυνοι θά ἦσαν ἄμεσοι, κίνδυνοι καί ἐκ μέρους τοῦ βασιλισμοῦ ἴσως ὄχι τόσον ἐγγύς, ἀλλὰ κίνδυνοι ἄμεσώτεροι ἐκ μέρους τῶν δικτατορικῶν τάσεων.» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 448,τομIII)

Μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων (20 Μαΐου), ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ναύαρχος Κουντουριώτης, αντιμετώπισε σοβαρά συνταγματικά ζητήματα σε ένα συγκεχυμένο πολιτικό περιβάλλον. Οι Φιλελεύθεροι υποστήριζαν τη διάλυση της Βουλής και τη διεξαγωγή εκλογών, ενώ τα αντιβενιζελικά κόμματα (Τσαλδάρης και Μεταξάς) αντιδρούσαν. Βέβαια, ο ίδιος ο Βενιζέλος στην αρχή δεν πίεζε για εκλογές και φαινόταν πρόθυμος να υποστηρίξει την κυβέρνηση Ζαΐμη, καλώντας τους Λαϊκούς να αναγνωρίσουν το πολίτευμα με αντάλλαγμα την αποχώρησή του από την πολιτική σκηνή. Τα αντιβενιζελικά κόμματα εκμεταλλεύτηκαν την ευελιξία του Βενιζέλου, φοβούμενα τις εκλογές, και δέχθηκαν να ανασχηματιστεί η κυβέρνηση Ζαΐμη. Η νέα κυβέρνηση στηρίχθηκε στην υποστήριξη του Βενιζέλου, με όρους που περιλάμβαναν την άμεση σύσταση Γερουσίας και την έναρξη δημόσιων

έργων. Ο Καφαντάρης ανέλαβε τον οικονομικό τομέα. Ωστόσο, η κυβέρνηση αντιμετώπισε δυσκολίες, όπως απεργίες και προβλήματα στη Βουλή. Το κύριο ζήτημα που αντιμετώπισε ήταν η ρύθμιση του τραπεζικού συστήματος (ίδρυση της Τράπεζας Ελλάδος), για το οποίο ο Βενιζέλος εξέφρασε αντιρρήσεις, οδηγώντας στην παραίτηση του Καφαντάρη σε κυβερνητική κρίση στις 29 Ιουνίου.

Ακολούθησε η παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη, και αναπόφευκτα η διάλυση της Βουλής, καθώς δεν μπορούσε να σχηματιστεί νέα κυβέρνηση. Ο Κουντουριώτης μετά την διάλυση της Βουλής, κάλεσε τον Βενιζέλο να σχηματίσει κυβέρνηση για να κηρύξει εκλογές, Ο Βενιζέλος σχημάτισε την κυβέρνησή του με πνεύμα συνεργασίας και ανακοίνωσε βασικές γραμμές του προγράμματός του, όπως η αποκατάσταση της σταθερότητας και η εκτέλεση δημοσίων έργων. Τρεις ημέρες μετά την ορκωμοσία, ο Βενιζέλος υπέβαλε στον Κουντουριώτη διάταγμα διάλυσης της Βουλής και καθιέρωσης πλειοψηφικού συστήματος για τις εκλογές, το οποίο μετά από πιέσεις τελικά ο Πρόεδρος αποδέχθηκε. Το πλειοψηφικό σύστημα θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε συνεργασία των Βενιζελογενών κομμάτων με τον Βενιζέλο, αλλά και σε νόθευση της κομματικής του δύναμης, επηρεάζοντας τις πολιτικές εξελίξεις. Τελικώς οι εκλογές ορίστηκαν για τις 19 Αυγούστου 1928. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 435-438,τομIII)

Ο Βενιζέλος, ξεκίνησε προεκλογική εκστρατεία με νεανικό ενθουσιασμό και σχέδια για την ανοικοδόμηση της χώρας και την ενίσχυση της εξωτερικής της θέσης. Μετά τις εκλογές της 19ης Αυγούστου, όπου οι Φιλελεύθεροι και τα συνεργαζόμενα κόμματα κέρδισαν συντριπτική πλειοψηφία, ο Βενιζέλος εστίασε στις εξωτερικές σχέσεις, υπογράφοντας συμφωνίες φιλίας και συνεργασίας με την Ιταλία και αντιμετωπίζοντας τις επιπτώσεις της μικρασιατικής καταστροφής. Στις εξωτερικές του πολιτικές, επιδίωξε την προσέγγιση με την Ιταλία και την Τουρκία, ενώ ταυτόχρονα διατηρούσε τις παραδοσιακές συμμαχίες με την Αγγλία και τη Γαλλία. Αυτές οι κινήσεις στόχευαν να ενισχύσουν τη διεθνή θέση της Ελλάδας και να εξισορροπήσουν τις σχέσεις της με τις γειτονικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Γιουγκοσλαβίας. Παράλληλα, ασχολήθηκε εντατικά με τα οικονομικά προβλήματα της χώρας, ιδιαίτερα με την αποκατάσταση των προσφύγων και την ανάπτυξη των εθνικών πόρων, όπως η γεωργία. Αναζήτησε χρηματοδότηση μέσω εξωτερικών δανείων και ενεργοποίησε απαιτήσεις από συμμάχους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Συνολικά, οι ενέργειες του Βενιζέλου στόχευαν στη δημιουργία μιας ισχυρής και αυτόνομης Ελλάδας, ικανής να ανταπεξέλθει στις προκλήσεις της εποχής. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 439-441,τομIII)

5.2 1929

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, μετά την εξασφάλιση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνές επίπεδο, στράφηκε το 1929 στους τομείς της οικονομίας, δημοσίων έργων, παιδείας, διοίκησης και αποκατάστασης των προσφύγων. Για να επιτύχει αυτούς τους στόχους, η κυβέρνηση έπρεπε να βρει έκτακτους πόρους, καθώς η ελληνική οικονομία ήταν εξαντλημένη από τους μακροχρόνιους πολέμους. Ο Βενιζέλος, διαχειριζόμενος δυναμικά τα θέματα των πολεμικών επανορθώσεων και χρεών, κατάφερε να πετύχει σημαντικές συμφωνίες στη διάσκεψη της Χάγης το 1929, διεκδικώντας τα οικονομικά δικαιώματα της χώρας. Επιπλέον, ρύθμισε τις σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία, υπογράφοντας σύμφωνο φιλίας και ειρηνικής διευθέτησης διαφορών το 1929. (Δαφνής, 2009, σσ. 463-514)

Παράλληλα, η κυβέρνηση του Βενιζέλου, εφαρμόζοντας το νέο Σύνταγμα, επιχείρησε σημαντικές αλλαγές στην πολιτική της διοίκηση. Ανακοίνωσε τον ιδρυτικό νόμο για τη Γερουσία, ο οποίος προέβλεπε τις εκλογές της στις 21 Απριλίου, καθώς και την εκλογή του οριστικού Προέδρου της Δημοκρατίας. Επιπλέον, εισήγαγε την αναλογική εκλογική διαδικασία για τις γερουσιαστικές εκλογές, με στόχο την ευρύτερη συμμετοχή της αντιπολίτευσης, και παρότρυνε την ολοκλήρωση του νομοθετικού σώματος με εκλεγμένα μέλη από όλο το φάσμα της πολιτικής.

Παράλληλα, η κυβέρνηση προχώρησε στην εκλογή του Α. Ζαΐμη ως οριστικού Προέδρου της Δημοκρατίας. Στις εκλογές της 21ης Απριλίου, το κόμμα Φιλελευθέρων κατέκτησε σημαντική πλειοψηφία των ψήφων ενώ η αναλογική διαδικασία επέτρεψε τη συμμετοχή ολόκληρου του πολιτικού φάσματος στη Γερουσία. Επιπλέον, ο Βενιζέλος επέδειξε γενναιοδωρία στην υπόδειξη αντιπροσώπων για τη Γερουσία, προτείνοντας περισσότερους πολιτικούς απ' όσους επιτρεπόταν από το νόμο. Επιπλέον, στις 17 Ιουνίου, η κυβέρνηση διαμόρφωσε τη σύνθεσή της με την ενσωμάτωση των "επαναστατών" Γονατά και Καραπαναγιώτη στο υπουργικό συμβούλιο, προκαλώντας αντιδράσεις από τους αντιβενιζελικούς. Τέλος, θα επανιδρυθεί και θα λειτουργήσει το Συμβούλιο της Επικρατείας, μεταρρύθμιση την οποία επιζητούσε ο Βενιζέλος ήδη από το 1910, ενώ παράλληλα θα ψηφισθεί και το νομοσχέδιο αμύνης του κοινωνικού καθεστώτος το οποίο θα προστάτευε την χώρα από την προπαγανδιστική ρητορική των κομμουνιστών (Ιδιώνυμο) (Δαφνής, 2009, σ. 427)

5.3 1930

Το 1930 ήταν μια καθοριστική χρονιά για την Ελλάδα, με σημαντικά πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα που διαμόρφωσαν την πορεία της χώρας. Ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της χρονιάς ήταν η υπογραφή της Συμφωνίας Φιλίας μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας στις 30 Οκτωβρίου 1930 από τον Έλληνα πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Τούρκο πρωθυπουργό Ισμέτ Ινονού. Η συμφωνία αυτή αποτέλεσε καθοριστικό βήμα για τη σταθεροποίηση των διμερών σχέσεων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και τη Συνθήκη της Λοζάνης το 1923, περιλαμβάνοντας μέτρα για την αμοιβαία ειρηνική επίλυση των διαφορών και τη συνεργασία σε οικονομικά και πολιτιστικά θέματα. (Δαφνής, 2009, σ. 476)

Παράλληλα, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, γνωστή και ως Μεγάλη Ύφεση, επηρέασε σημαντικά και την ελληνική οικονομία. Το 1930, η Ελλάδα αντιμετώπισε σοβαρά οικονομικά προβλήματα, όπως αυξανόμενη ανεργία, μείωση των εξαγωγών και δημοσιονομικά ελλείμματα. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να εφαρμόσει διάφορα μέτρα για την ανακούφιση της οικονομίας, παρόλα αυτά, οι συνθήκες παρέμειναν δύσκολες και οι κοινωνικές αντιδράσεις εντάθηκαν. Επιπλέον, το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα το 1930 χαρακτηριζόταν από έντονη αντιπαράθεση και αστάθεια. Η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου βρισκόταν υπό πίεση, προσπαθώντας να διαχειριστεί τις οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις της εποχής μιας και υπήρχαν έντονες πολιτικές διαμάχες μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών. Αυτή η πολιτική πόλωση δυσκόλευε την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων και την εφαρμογή πολιτικών.

Η οικονομική κρίση και οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης προκάλεσαν κοινωνικές αναταραχές και διαμαρτυρίες σε όλη τη χώρα. Οι εργατικές κινητοποιήσεις και οι διαδηλώσεις ήταν συχνές, καθώς οι εργαζόμενοι και οι άνεργοι διεκδικούσαν καλύτερες συνθήκες εργασίας, αυξήσεις στους μισθούς και μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Οι διαμαρτυρίες αυτές πολλές φορές κατέληγαν σε συγκρούσεις με τις αρχές και την αστυνομία, επιδεινώνοντας την κοινωνική ένταση.

Συνολικά, το 1930 ήταν μια χρονιά γεμάτη προκλήσεις για την Ελλάδα. Οι προσπάθειες για βελτίωση των διεθνών σχέσεων, η διαχείριση της οικονομικής κρίσης, η πολιτική αστάθεια και οι κοινωνικές αναταραχές συνέθεσαν ένα πολυσύνθετο και δύσκολο σκηνικό που διαμόρφωσε την πορεία της χώρας εκείνη την περίοδο. (GALLANT, 2017, σσ. 329-330)

Πάραυτα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε ομιλία του στην Θεσσαλονίκη, θα δηλώσει πως μετά τις βουλευτικές και τις γερουσιαστικές εκλογές, το πολίτευμα έχει πλέον σταθεροποιηθεί, μιας και παρά την διχογνωμία για βασιλευομένη ή αβασίλευτη Δημοκρατία, όλος ο λαός επιζητεί την αποφυγή των πραξικοπημάτων. Έτσι, χαρακτηριστικά, θα τονίσει πως δεν υπάρχει πια κανένας φόβος για τυχόν εκδήλωση κινημάτων.

«'Αλλ' έπετύχαμεν και ένα άλλο. Τά κινήματα και τὰ υποκινήματα έτάφησαν όριστικώς. Τούς πρώτους μήνας τής συγκροτήσεως τής κυβερνήσεως έγραφον αί έφημερίδες ένίστε ότι παρασκευάζεται κίνημα. Τώρα ντρέπονται και νά τό λέγουν. Σās λέγω δέ ότι αν καμμίαν φοράν ξεδιαντραπούν και τό είπουν, μή τούς πιστεύσετε καθόλου, δέν υπάρχει κανένας φόβος πλέον διά κινήματα.» (Βενιζέλος, 1981, σ. 189, τομ IV)

5.4 1931

Κατά το έτος 1931, ο Ελευθέριος Βενιζέλος εργάστηκε για την εφαρμογή ενός συστήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων στην Ελλάδα, το οποίο προετοιμαζόταν με τη βοήθεια ξένων ειδικών. Παρόλο που ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε στο τέλος της διακυβέρνησής του, τα πολιτικά γεγονότα δεν επέτρεψαν την άμεση εφαρμογή του. Επίσης, ο Βενιζέλος, αντιδρώντας στην εκτραχηλισμένη συμπεριφορά ορισμένων εφημερίδων, προετοίμασε νέο νομοσχέδιο για τον περιορισμό της κατάστασης. Το νομοσχέδιο κατηγορήθηκε από την αντιπολίτευση ως ανελεύθερο, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις και προσωπικό επεισόδιο μεταξύ του Βενιζέλου και του Καφαντάρη στη Βουλή.

Παράλληλα, ο Βενιζέλος προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει το Λαϊκό Κόμμα να αναγνωρίσει το δημοκρατικό πολίτευμα για ομαλή διαδοχή στην κυβέρνηση σε περίπτωση αποτυχίας του στις εκλογές. Οι αποτυχίες της κυβέρνησης στις αναπληρωματικές εκλογές Μυτιλήνης και Θεσσαλονίκης προανήγγειλαν αλλαγές στο λαϊκό φρόνημα, ενώ επίσης η εθνική κρίση στην Κύπρο, που κορυφώθηκε το φθινόπωρο του 1931, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και συλλαλητήρια, τα οποία κατεστάλησαν βίαια από τις βρετανικές αρχές με την ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο να διατηρεί ψύχραιμη στάση, προσπαθώντας να μην ενισχύσει βίαιες ενέργειες κατά της Μεγάλης Βρετανίας. Τέλος, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 έπληξε και την Ελλάδα, αν και αρχικά η χώρα κατάφερε να αντέξει. Η κατάρρευση της αγγλικής λίρας προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στη δραχμή, οδηγώντας την κυβέρνηση σε απελπισμένα μέτρα για τη διατήρηση της σταθερότητάς της. Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης, η οικονομική κρίση επιδεινώθηκε, και το 1931 έκλεισε με την κυβέρνηση να προσπαθεί απεγνωσμένα να σώσει τη δραχμή και να διατηρήσει την εμπιστοσύνη του κράτους στο εξωτερικό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αγόρευση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Βουλή στις 13 Μαρτίου του ίδιου έτους. Έπειτα, από την κατηγορία του αυταρχικού πρωθυπουργού, που του σύναψε η αντιπολίτευση, ο ίδιος θα παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά του ορθού κοινοβουλευτικού άνδρα, και θα κάνει μια μακρά κριτική στο κοινοβουλευτικό σύστημα εν γένει είτε βασιλευόμενου είτε δημοκρατούμενου.

Πιο αναλυτικά, θα κάνει για ακόμη μια φορά γνωστή την πίστη του στο Δημοκρατικό πολίτευμα, και θα δηλώσει πως το κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί το πιο άριστο πολίτευμα που δημιούργησε ποτέ ο άνθρωπος, αλλά ενώ είναι άριστο διαθέτει και πολλά ελαττώματα.

«Το Κοινοβουλευτικόν πολίτευμα, κύριοι βουλευταί, είναι τὸ ἄριστον τῶν πολιτευμάτων ἀπὸ ὅσα, μέχρι τοῦδε κατώρθωσεν ὁ ἄνθρωπος να ἐπινοήσῃ διὰ τὸ δυσχερέστατον αὐτό ἔργον τῆς διακυβερνήσεως τῶν λαῶν.»

Στη συνέχεια επικαλούμενος τον Γάλλο συνταγματολόγο Εσμέν, και φέρνοντας εμμέσως ως παράδειγμα το Γαλλικό κοινοβουλευτικό σύστημα θα απαριθμήσει τα ελαττώματα αυτού. Το κοινοβουλευτικό σύστημα, δηλώνει, αφήνει έναν ιδιαίτερα θολό ρόλο στον αρχηγό του κράτους μιας και είτε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ο οποίος προεδρεύει στα υπουργικά συμβούλια είτε ο Βασιλιάς, με τα συμβούλια του Στέμματος, ασκεί άμεση επιρροή στις κυβερνητικές αποφάσεις. Επιπλέον, θα συμπληρώσει πως ένα άλλο πρόβλημα είναι ότι συχνά κυβερνούν οι επιτροπές της Βουλής αντί για τους υπουργούς, κάτι που παρατηρείται εκτεταμένα στη Γαλλία, όπου ένα μέρος της κυβερνητικής εξουσίας έχει μεταφερθεί σε μεγάλες κοινοβουλευτικές επιτροπές οι οποίες ασκούν τεράστια επιρροή στην κυβέρνηση. Σημαντικό, τέλος, πρόβλημα αποτελεί, η επέμβαση των βουλευτών στο έργο της δημόσιας διοίκησης με διορισμούς και προαγωγές Δημοσίων υπαλλήλων, αν και το οποίο έχει περιοριστεί στην Ελλάδα με τη μονιμότητα και τους σχετικούς νόμους. Αυτά τα ελαττώματα, θα τονίσει κάνουν το κοινοβουλευτικό σύστημα να χάνει την εμπιστοσύνη των λαών, οι οποίοι πολλές φορές, για να αποφύγουν τα τρέχοντα προβλήματα, καταφεύγουν σε οδυνηρές λύσεις επικροτώντας δικτατορικά κινήματα.

Τέλος, θα φθάσει στο συμπέρασμα πως μόνη λύση για να αποφευχθούν τα προβλήματα του κοινοβουλευτισμού, και επομένως της αποσταθεροποίησης της εκάστοτε κυβέρνησης, είναι να υπάρχουν πολιτικοί με αίσθηση καθήκοντος, που να θεωρούν την εξουσία ως μέσο για την επίτευξη υψηλότερων στόχων και όχι ως αυτοσκοπό, ενώ θα πρέπει να είναι έτοιμοι να την απορρίψουν οποιαδήποτε στιγμή και να μην επιδιώκουν την κατάκτησή της με την θυσία της ηθικής και των αρχών τους.

Μάλιστα, ο Βενιζέλος θα συμπληρώσει, πως τα προβλήματα του κοινοβουλευτισμού δεν παρατηρούνται στη χώρα όσο βρίσκεται στην εξουσία η παρούσα κυβέρνηση, ούτε και στο παρελθόν σε άλλες κυβερνήσεις υπό την ηγεσία του, καθώς αποτέλεσε κυβερνήτης με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, και όχι αυταρχικός όπως κατονομάστηκε από την αντιπολίτευση.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι, στο σημείο αυτό, η επιστολή του Κρητικού πολιτικού, προς τον στενό του φίλο, Ιστορικό και Δημοσιογράφο Γεώργιο Βεντήρη, στην οποία έχοντας πάρει απόσταση από τα γεγονότα, και ως μάρτυρας των όσων επακολούθησαν, απαντά γιατί τον Νοέμβριο του 1920 δέχθηκε να προκηρύξει εκλογές και αναλύει ποια ήταν τα λάθη του σχετικά με την διαχείριση του ζητήματος της διαδοχής του Στέμματος εκείνης της περιόδου.² Πιο αναλυτικά, θα αναφέρει πως η επιστροφή του έκπτωτου Βασιλιά Κωνσταντίνου στον θρόνο ήταν σε εκείνη την χρονική στιγμή αδύνατη, ιδιαίτερα μετά τις κοινωνικοπολιτικές αναταραχές που συντελέστηκαν. Ωστόσο, ακόμη πιο αδύνατο ήταν για τον ίδιο να ανατρέψει το πολίτευμα και να εγκαθιδρύσει αβασιλευτή Δημοκρατία με την βία, άλλωστε θεωρούσε πως μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών είχε ανάγκη την επιβεβαίωση του λαού για την επιβολή της ανάλογης πολιτικής.

«Αλλά δέν δύναμαι νά έννοήσω κατά τί θά ώφελειτο ή έθνική ύπόθεση, εάν έπιστρέψας εις 'Αθήνας, άνέτρεπα τον θρόνον και άνελάμβανα τήν δικτατορίαν, και το ύτο, εάν έτύχαινε νά είμαι καμωμένος από τό ύφασμα, από τò όποϊον είναι καμωμένοι οί δικτάτορες, ένψ δέν είμαι. [...] Όπως δε απέδειξαν τα πράγματα, όρθως έπραξα ούτως ένεργήσας, διότι ή μή άνάληψις δικτατορικής έξουσίας και ή διατήρησις τής δυναστείας ούδαμώς παρημπόδισαν τήν έφαρμογήν τής πολιτικής μου.»

Πάραυτα, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζεται από την αυτοκριτική που κάνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αναφέροντας πως το μεγαλύτερο του λάθος δεν ήταν ότι δεν κατέλυσε την δυναστεία, αλλά το ότι δεν ανέβαλε τις εκλογές μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου για να διαπραγματευτεί με τον Κωνσταντίνο και τις Μεγάλες Δυνάμεις την ενθρόνιση του Γεωργίου Β'. Αν και είχε ξεκινήσει τις διαδικασίες και τις παρεμβάσεις για την αποδοχή του Γεωργίου, τις απέρριψε μετά από ψυχρή αντιμετώπιση της ιδέας του από τους συνεργάτες του και τις πληροφορίες ότι αυτό θα προκαλούσε ενδεχομένως δυσφορία στον στρατό. Όπως θα δηλώσει, ο Βενιζέλος πίστευε ότι αν είχε επιμείνει στη λύση του Γεωργίου, θα είχε αποκαταστήσει την εθνική ενότητα και τα αποτελέσματα των εκλογών θα ήταν διαφορετικά, αποφεύγοντας την έντονη αντίθεση με την Αντάντ ενώ οι σχέσεις του με τον αντίπαλο πολιτικό κόσμο δεν θα οξύνονταν.

---

² Βλέπε Υποκεφάλαιο 3.4

« Ἐλλάς ἂν δὲν ἦτο λάθος μου ἢ διατήρησις τοῦ θρόνου, δὲν ἦτο λάθος μου καὶ ὅτι, ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας, δὲν ἔγινα δικτάτωρ. Σοῦ ἐξήγησα ἤδη κατ' ἐπανάληψιν προφορικῶς, ὅτι δὲν εἶμαι καμωμένος ἀπὸ ὕφασμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον γίνονται οἱ δικτάτορες. [...] Ὠνόμασα τὸ σφάλμα μου ὄχι απλῶς μεγάλο, ἀλλὰ καὶ ἀσυγχώρητον, διότι, ἂν ἐπέμενα εἰς τὴν γνώμην μου, ὑπάρχουν πολλαὶ πιθανότητες ὅτι θα κατῶρθονα νὰ ἐπιβάλω αὐτήν.

Τέλος, θα τονίσει πως καταλυτικό ρόλο στις αποφάσεις του εκείνη την περίοδο έπαιζαν η ψυχική και σωματική εξάντλησή του από τον μακροχρόνιο αγώνα από το 1915 μέχρι το 1920, καθώς και η ψυχική δοκιμασία που υπέστη μετά από την απόπειρα δολοφονίας εναντίον του. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 124-127, τομ III)

5.5 1932

Η οικονομική κρίση του 1930 και του 1931 ξεκίνησε μια περίοδο πολιτικής αναταραχής και έφερε την Ελλάδα πιο κοντά στον εμφύλιο πόλεμο. Ο Βενιζέλος δεν μπόρεσε να διαχειριστεί αποτελεσματικά το οικονομικό πρόβλημα, αποκαλύπτοντας την αδυναμία του πολιτικού συνασπισμού του. Οι ψήφοι των προσφύγων διασκορπίστηκαν, με κάποιους να απογοητεύονται από την αδυναμία βελτίωσης της κατάστασής τους και να στρέφονται προς τα πιο ριζοσπαστικά κόμματα της Αριστεράς, ενώ άλλοι εγκατέλειψαν τον Βενιζέλο εξαιτίας των διπλωματικών του κινήσεων προς την Τουρκία, που θεωρήθηκαν προδοτικές. Μέσα στον συνασπισμό των Φιλελευθέρων εμφανίστηκαν ρήξεις, με πολιτικούς όπως ο Παπαναστασίου, ο Κονδύλης, ο Καφαντάρης και ο Ζαβιτσιάνος να αποστασιοποιούνται, επιδιώκοντας ο καθένας τους να διαδεχτεί τον ηλικιωμένο ηγέτη από την Κρήτη.

Το πολιτειακό ζήτημα, ως η τελευταία πτυχή του Εθνικού Διχασμού, επισκίαζε όλες τις πολιτικές συζητήσεις. Σε μια συνεδρίαση στη Βουλή, ο Παναγής Τσαλδάρης, αρχηγός των Λαϊκών, δήλωσε ότι η Ελλάδα δεν θα ήταν σε κρίση αν μπορούσε να εκμεταλλευτεί τις ικανότητες των μαρτυρικών Έξι (αναφερόμενος στους έξι ηγέτες που εκτελέστηκαν το 1922). Κάποιοι βασιλικοί πρότειναν την ανέγερση δημόσιου μνημείου στη μνήμη τους. Ο Βενιζέλος απάντησε ότι το έθνος θα ήταν οικονομικά σταθερό αν είχε λάβει την πίστωση των 40 εκατομμυρίων χρυσών λιρών που είχαν υποσχεθεί οι Σύμμαχοι και που χάθηκαν όταν επέστρεψε στον θρόνο ο Κωνσταντίνος. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 480-495, τομ IV)

Ωστόσο, πιο σημαντικός από τις κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις ήταν ο πραγματικός κίνδυνος αντιποίνων και εκκαθαρίσεων που αναμενόταν στον

στρατό σε περίπτωση αλλαγής ηγεσίας καθώς και η πιθανή ανατροπή του πολιτεύματος. Μη μπορώντας να διατηρήσει τον έλεγχο, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και οι εκλογές που διεξήχθησαν το φθινόπωρο του 1932 κατέληξαν σε ένα αμφίροπο αποτέλεσμα . Τελικώς, ο Τσαλδάρης και το Λαϊκό Κόμμα, μετά από πολλές διαπραγματεύσεις, κατάφεραν να σχηματίσουν κυβέρνηση, ενώ λίγο αργότερα το Λαϊκό κόμμα αναγνώρισε την Δημοκρατία, και ο Βενιζέλος έδωσε ψήφο ανοχής στην κυβέρνηση.

Κεφάλαιο 6: Το κύκνειο άσμα

6.1 1933

Η κυβέρνηση με αρχηγό τον Παναγή Τσαλδάρη δεν θα μείνει για πολύ στην εξουσία, μιας και ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αποφασίσει την απόσυρση του κοινοβουλευτικού στηρίγματος προς αυτήν με κύριο επιχείρημα τον φόβο για τυχόν εγκατάσταση δικτατορίας. Ο Τσαλδάρης ο οποίος προσδοκούσε επιτυχία σε νέες εκλογές, δεν θα δεχθεί την πρόταση του Βενιζέλου για Οικουμενική κυβέρνηση, και επομένως την Κυβερνητική εξουσία θα αναλάβει το Κόμμα των Φιλελευθέρων συσπειρωμένο από Δημοκρατικούς, το οποίο και θα οδηγήσει την βουλή σε διάλυση και προκήρυξη νέων εκλογών.

Οι εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933 αποτέλεσαν καθοριστική στιγμή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας. Το εκλογικό αποτέλεσμα αποτέλεσε έκπληξη, καθώς η αντιβενιζελική αντιπολίτευση εμφανίστηκε νικήτρια χάρη στο εκλογικό σύστημα, παρόλο που είχε λιγότερες συνολικές ψήφους. Η αντιπολίτευση ανέβηκε στην εξουσία, κάτι που δεν περίμενε, αλλά από την αρχή αντιμετώπιζε εσωτερικές αδυναμίες που αντανάκλούσαν γενικότερα στην πολιτική κατάσταση.

Η αντιβενιζελική παράταξη δεν ήταν ένα ομοιογενές σώμα, αλλά ένας συνασπισμός κομμάτων και προσώπων με ριζικές διαφορές στις αρχές και στους στόχους τους. Η παρουσία δυναμικών και δικτατορικών στοιχείων όπως ο Κονδύλης, ο Χατζηκυριάκος και ο Μεταξάς δημιούργησε ουσιώδη προβλήματα και κινδύνους. Ο ηγετικός ρόλος του Τσαλδάρη, ο οποίος ήταν μετριοπαθής και αναποφάσιτος, εξουδετερώθηκε από τα αδιάλλακτα στοιχεία της παράταξης, καθιστώντας του δύσκολο να επιβάλει τις δικές του θέσεις.

Οι δημοκρατικοί πανικοβλήθηκαν ενώ φοβούνταν ότι η νικήτρια παράταξη θα προσπαθούσε να παγιωθεί στην εξουσία με κάθε μέσο και να μην την αφήσει να ξεφύγει. Ο Νικόλαος Πλαστήρας, φορέας αυτών των φόβων, αποφάσισε να δράσει. Ενημέρωσε τον Βενιζέλο ότι σκοπεύει να ξεσηκώσει τους πρόσφυγες και να κηρύξει δικτατορία για τη σωτηρία της πατρίδας. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να τον μεταπειθεί, υποστηρίζοντας ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία, παρά τα ελαττώματά της, ήταν το λιγότερο κακό σύστημα διακυβέρνησης.

«Τοῦ εἶπα, ὅτι γνωρίζει καλῶς, ὅτι δὲν εἶμαι ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐνθουσιασμένοι ἀπὸ τό κοινοβουλευτικόν πολίτευμα. Γνωρίζω ὅλα τὰ ἐλαττώματά του, ἀλλὰ τὰ ἐλαττώματα ὄλων τῶν ἄλλων λύσεων εἶναι τόσον μεγάλα, ὥστε οφορίαν οὔτε ἐπὶ στιγμὴν δύναμαι ν' ἀνεχθῶ ὅτι ἐπιτρέπεται ν' ἀλλάξωμεν το πολίτευμά μας. Προσέθεσα ἀκόμη: Βέβαια μοῦ ἐπικαλεῖσθε συχνά το παράδειγμα μιᾶς χώρας, ἡ ὁποία καθ' ὅλας τὰς πληροφορίας, ἀφ' ἧς ἐγκαθιδρύθη εἰς αὐτὴν ἡ δικτατορία, φαίνεται ὅτι πηγαίνει καλά. Ἄλλά, προσέθεσα τοῦτο: Διὰ νὰ ὑπάρξῃ μία τοιαύτη δικτατορία πρέπει νὰ ὑπάρξῃ δικτάτωρ, καὶ τέτοιον δικτάτορα ἐγὼ δὲν τον

βλέπω. Εγώ δεν νομίζω, αγαπητέ φίλε στρατηγέ Πλαστήρα, ότι είσαι ικανός να κάμης τόν δικτάτορα. Όχι μόνον σύ δέν έχεις διδόν τήν ικανότητα να κάνης τόν δικτάτορα, ώς ό Μουσολίνι, αλλά δέν έχεις ούτε την πλειάδα, έκατοντάδα άνδρών, οί όποιοι εύρίσκονται επί, κεφαλής εις όλας τας έκδηλώσεις τής άνθρωπίνης δραστηριότητος και τούς όποι- ους έχει περί αύτόν ό Μουσολίνι. Θα πάρης τήν άρχήν και μετά δύο ή τρεις μήνας θα καταπέσης οίκτρώς, διότι θα είναι άδύνατον, μετά τήν έπιβολήν τής δικτατορίας να λυθί κανένα από τα μεγάλα προβλήματα τής χώρας και ιδίως τά οίκονομικά, τά όποια μάς άπασχολούν. Ένας τρόπος ύπάρχει διά νά μέ σύρετε και έμέ εις το στρατόπεδον τών έπιθυμούντων τήν δικτατορίαν. Νά μεταβήτε εις τήν Ιταλίαν και νά πείσετε τόν Μουσολίνι νά άφίση τήν Ιταλίαν, νά έλθη έδώ νά γίνη δικτάτωρ. Τότε ίσως άποφασίσω και έγώ να γίνη δικτατορία» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 594-595, τομ IV)

Παρά τις προσπάθειες του Βενιζέλου, ο Πλαστήρας προχώρησε με το σχέδιό του, βάζοντας τον Βενιζέλο σε δύσκολη θέση. Ο τελευταίος, αν και δεν ευνόησε το κίνημα, απέφυγε τη βίαιη σύγκρουση, επιλέγοντας να χρησιμοποιήσει πειθώ και άλλα μέσα για να αποθαρρύνει τον Πλαστήρα. Τελικά, το πραξικόπημα του Πλαστήρα δεν προχώρησε πέρα από το στάδιο της απόπειρας. Οι ενέργειες του Βενιζέλου ουσιαστικά αποσκοπούσαν να ματαιώσουν το κίνημα χωρίς αιματοχυσία και να διατηρήσουν το κύρος του Πλαστήρα.

«Κύριε Άρχηγέ τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος, έγώ δέν ήθελα νά κάμω καταστολήν αίματηράν τής έπαναστάσεως.» (Βενιζέλος, 1981, σ. 602, τομ.ΙV)

Η παραίτηση του Βενιζέλου μετέπειτα μεταβίβασε ουσιαστικά την αρμοδιότητα δράσης στον νικητή των εκλογών Τσαλδάρη, ο οποίος, με την έγκριση του Προέδρου της Δημοκρατίας και τη βοήθεια του Βενιζέλου, ανέλαβε την ηγεσία. Η νόμιμη κυβέρνηση υπό τον Τσαλδάρη ανέλαβε την εξουσία και το επεισόδιο Πλαστήρα θεωρήθηκε ως μια απλή πράξη «παραφοράς», επιλύοντας την κρίση ειρηνικά.

Η ψυχική και πολιτική δοκιμασία που υπέστη ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατά την περίοδο του πραξικοπήματος του Πλαστήρα ήταν τεράστια. Παρά τη στάση του Βενιζέλου, που απέφυγε τη χρήση όπλων και απειλών, οι αντίπαλοί του τον κατηγορήσαν ως ηθικό και φυσικό συνεργό του κινήματος. Ακολούθησε έντονη πολιτική καταδίωξη, με κατηγορίες και ανακρίσεις από την κυβέρνηση Τσαλδάρη και προσπάθειες να παραπεμφθεί σε ειδικό δικαστήριο. Η κατάσταση κορυφώθηκε με την απολογία του Βενιζέλου στη Βουλή, όπου αποφεύχθηκε μια σκηνοθετημένη δολοφονική επίθεση, ενώ ένα μήνα μετά εξαπολύθηκε ξανά απόπειρα κατά της ζωής του στην λεωφόρο Κηφισιάς ενώ βρισκόταν στο αυτοκίνητο του. Τελικά, ο Βενιζέλος αναγκάστηκε να φύγει στην Κρήτη για να προστατεύσει τη ζωή του, ενώ η πολιτική ένταση συνεχίστηκε.

Ο Βενιζέλος από την Κρήτη σε άρθρο του τον Οκτώβριο του ίδιου έτους εκφράζει την ευγνωμοσύνη του για τις θερμές εκδηλώσεις υποστήριξης μετά την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του και της συζύγου του, ενώ θα καταγγείλει με έντονο ύφος την κατάσταση που επικρατούσε πριν και μετά την απόπειρα, επισημαίνοντας την πολιτική ανωμαλία και τις κατηγορίες εναντίον του για ηθική αυτουργία σε κίνημα του στρατηγού Πλαστήρα, την οποία αρνείται κατηγορηματικά. Επιπλέον, τονίζει την αδιαφορία της φιλομοναρχικής κυβέρνησης να τηρήσει τις συνταγματικές διατάξεις και τη συνέχιση της πολιτικής αστάθειας, καθώς και την ύπαρξη κινδύνου για τη δημοκρατία και τη δημόσια ασφάλεια. Μάλιστα, θα προειδοποιήσει για την αποφασιστικότητα της αντιπολίτευσης να υπερασπιστεί τα δικαιώματά της και να προστατεύσει με κάθε τρόπο τη δημοκρατία απέναντι σε κάθε απειλή, ακόμη και με βίαιη ανατροπή της κυβέρνησης. Αδιαμφισβήτητα, ο λόγος του είναι φορτισμένος συναισθηματικά, ενώ η ψυχραιμία που άλλοτε διέθετε φαίνεται να έχει πάψει πλέον να υφίσταται. Η χώρα είχε μπει για άλλη μια φορά σε περιπέτειες με φόντο το πολιτειακό ζήτημα και την πιθανή επαναφορά της Βασιλείας.

«[...]ήμπορούμεν να δώσωμεν τὴν πλέον ἐπίσημον και κατηγορηματικὴν διαβεβαίωσιν πρὸς τὴν κυβέρνησιν ὅτι, ἐφ' ὅσον δὲν ἐξέλθῃ τῆς συνταγματικῆς τάξεως καὶ δὲν ἐπιχειρήσῃ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἢ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τυραννίδος, ἡμπορεῖ να παρατείνῃ ἀνενοχλήτως τὴν παραμονὴν τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν, ἀρκεῖ νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῆς πλειοψηφίας τῆς Βουλῆς. Ἄλλὰ πρέπει να ἐννοήσῃ καλῶς ἡ κυβέρνησις ὅτι δὲν θα γίνωμεν ποτὲ ἐθελόδουλοι, ὅτι εἴμεθα ἀπο φασισμένοι νὰ υπερασπίσωμεν κάθε συνταγματικὸν μας δικαίωμα μέχρι ἐσχάτων καὶ ὅτι καμμία ἀπειλὴ δὲν εἶνε ἰκανὴ νὰ μᾶς κάμῃ να προδώσωμεν τὸ καθήκον, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἀπέναντι ἐκείνων, ποὺ μᾶς ἐξέλεξαν ὡς ἀντιπροσώπους των καὶ οἱ ὅποιοι γνωρίζει καλῶς ἡ κυβέρνησις ἀπὸ αὐτὸ τούτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας, ὅτι δὲν ἀποτελοῦν ἀμελητέαν μειοψηφίαν [...].» (Βενιζέλος, 1981, σσ. 611-613, τομ IV)

Αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειωθεί, πως στο στράτευμα, αμέσως μετά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, δημοκρατικοί αξιωματικοί διοργάνωσαν δύο οργανώσεις με σκοπό την αποτροπή τυχόν επαναφοράς της μοναρχίας. (HERRING, 2012, σ. 1219)

6.2 1934

Το 1934 αποτελεί έτος διαρκών πολιτικών διαταραχών συγκρούσεων και διχασμών, ενώ προβάλλεται έντονα η ρευστή πολιτική κατάσταση της περιόδου. Στις 9 Φεβρουαρίου 1934 υπογράφηκε το Βαλκανικό Σύμφωνο από την Ελλάδα, τη Ρουμανία, την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία. Η Βουλγαρία και η Αλβανία δεν συμμετείχαν στην υπογραφή του. Το Σύμφωνο αυτό εγγυόταν τα βαλκανικά σύνορα των μερών και τα δεσμεύει να συνεργαστούν σε περίπτωση κρίσης. Αφέθηκε ανοιχτό το ενδεχόμενο ένταξης της Βουλγαρίας στο μέλλον. Ο Βενιζέλος θεώρησε ότι το Σύμφωνο αυτό αντιστρατεύεται τη στρατηγική του, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη από τις συγκρούσεις των μεγάλων Δυνάμεων. Επίσης, έκρινε υπερβολική την ανησυχία του υπουργού Εξωτερικών για πιθανή προσέγγιση Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας. Μετά από πίεση του Βενιζέλου, η κυβέρνηση έκανε ερμηνευτική δήλωση στη Βουλή στις 15 Μαρτίου, διευκρινίζοντας ότι το Σύμφωνο δεν περιλάμβανε την Ελλάδα σε πολεμική εμπλοκή με τις μεγάλες Δυνάμεις.

Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση Τσαλδάρη ήθελε να αποκτήσει τον έλεγχο της Γερουσίας, όπου η αντιπολίτευση είχε πλειοψηφία. Εισηγήθηκε ένα εκλογικό νομοσχέδιο που αντιμετωπίστηκε με έντονες διαμάχες στη Βουλή. Η αντιπολίτευση αποχώρησε από τη Βουλή, και η Γερουσία απέρριψε το νομοσχέδιο, καθυστερώντας την εφαρμογή του. Η κυβέρνηση επίσης κατέθεσε νομοσχέδιο για την επετηρίδα των αξιωματικών, το οποίο ψηφίστηκε μονομερώς, προκαλώντας επιπλέον ένταση στις σχέσεις κυβέρνησης και αντιπολίτευσης.

Μέσα σε όλα αυτά ήρθε να προστεθεί και το γεγονός πως η κυβέρνηση φαινόταν να μην επιθυμεί να διαλευκάνει πλήρως την υπόθεση της απόπειρας δολοφονίας του Βενιζέλου, ενώ υπήρχε έντονη πίεση από την αντιπολίτευση για δικαιοσύνη. Η δίκη αναβλήθηκε πολλές φορές, προκαλώντας νέες αντεγκλήσεις μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης.

Παράλληλα, το φθινόπωρο του 1934, μια σειρά γεγονότων συνέβαλε στην επιδείνωση της πολιτικής αναταραχής στην Ελλάδα. Η θητεία του Αλέξανδρου Ζαΐμη ως Προέδρου της Δημοκρατίας επρόκειτο να λήξει στο τέλος της χρονιάς, και τίθετο το θέμα της διαδοχής του. Ο Ζαΐμης είχε ευνοήσει τον κυβερνώντα συνασπισμό, για την επίλυση συνταγματικών ζητημάτων, που αφορούσαν την επαναφορά του εκλογικού νόμου. Η βενιζελική παράταξη, από την πλευρά της, αναγνώριζε την ανάγκη για αλλαγές στην ηγεσία της χώρας, απορρίπτοντας την επανεκλογή του Ζαΐμη αν και ο τελευταίος είχε εκλεγεί από την κυβέρνηση Φιλελευθέρων. Η συζήτηση περιλάμβανε επίσης την ανάγκη να ενισχυθεί ο ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας, ενώ πολλοί προτείναν επιλογές για τη θέση, μεταξύ των οποίων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις εντεινόνταν από τα γεγονότα που είχαν συμβεί τους προηγούμενες μήνες,

συμπεριλαμβανομένου του νέου εκλογικού νόμου ο οποίος προέβλεπε την μετατροπή του αναλογικού συστήματος σε πλειοψηφικού, και της αναθεώρησης της επετηρίδας των αξιωματικών, ενώ επεισόδια στη Βουλή είχαν προκαλέσει την αποχώρηση της αντιπολίτευσης. Η κυβέρνηση προσπαθούσε να διατηρήσει την εξουσία της, ενώ η αντιπολίτευση ενισχυόταν από την κατοχή της Γερουσίας.

Σε κλίμα αυξανόμενης αντιπαράθεσης, η εκλογή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας είχε πολιτικές επιπτώσεις και αντικατοπτριζόταν στον τρόπο που διαχειριζόταν η χώρα τις συνταγματικές της προκλήσεις. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης κατέληξαν σε αδιέξοδο, καθώς οι αποφάσεις επί του θέματος της εκλογής του Προέδρου εξαρτώνταν από τις πολιτικές δυνάμεις που είχαν διαμορφωθεί στη χώρα της εποχής. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 635-638, τομ IV)

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με άρθρο του στις 11 Οκτωβρίου 1934 στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» θα δηλώσει πως η χώρα βρίσκεται και πάλι στα πρόθυρα αγριότατου εμφυλίου πολέμου, και με αφορμή την πεποίθηση του αυτή θα θελήσει να διαφωτίσει με μια σειρά άρθρων τους αναγνώστες του για τα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού. Βέβαια, μετά από δύο ημέρες, στις 13 Οκτωβρίου, ο Ιωάννης Μεταξάς ξεκίνησε τη δική του σειρά άρθρων για το ίδιο θέμα στην εφημερίδα «Καθημερινή». Οι δύο άνδρες συνέχισαν να γράφουν ανταλλάσσοντας άρθρα για μήνες ενισχύοντας το κλίμα του επερχόμενου νέου διχασμού. (Βενιζέλος & Μεταξάς, 2007)

6.3 1935

Οι εξελίξεις από το 1933 και εντεύθεν, με αποκορύφωμα την απόπειρα δολοφονίας κατά του Βενιζέλου, κλιμακώθηκαν, και οδήγησαν στο πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου 1935. Συνοπτικά, η ιδέα της δυναμικής επέμβασης ωρίμαζε και στις δύο πλευρές και προήλθε από συνωμοτικές δράσεις διάφορων ομάδων και οργανώσεων της βενιζελικής παράταξης, που στόχευαν να αποτρέψουν την επαναφορά της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Πίσω από αυτό βρισκόταν η επιθυμία των Βενιζελικών αξιωματικών να επιστρέψουν στο στρατό και να εκκαθαρίσουν τους αντιφρονούντες, καθώς και η επιδίωξη των πολιτικών να επανέλθουν στην εξουσία.

Βασικά αίτια του κινήματος ήταν η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1933, η απομάκρυνση των Βενιζελικών αξιωματικών από το στράτευμα μετά το κίνημα του Πλαστήρα τον Μάρτιο του 1933, και κυρίως ο φόβος για κατάλυση του θεσμού της Γερουσίας και επαναφορά της Βασιλικής οικογένειας. Η απόπειρα

δολοφονίας έπεισε τον Βενιζέλο ότι οι αντίπαλοί του θα χρησιμοποιούσαν κάθε μέσο για να τον εξοντώσουν. Η αντίδρασή του ήταν να υποστηρίξει συνωμοτικές οργανώσεις στο στρατό, όπως η «Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση» (ΕΣΟ) και η «Δημοκρατική Άμυνα», που σκοπό είχαν να προστατεύσουν το βενιζελικό στοιχείο στο στρατό. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του σε γράμμα του Πλωτάρχη Αθ. Ζάγκα στις 10 Φεβρουαρίου, όπου χαρακτηριστικά αναγράφει:

«Κύριε Πλωτάρχα, Το γράμμα σας ανέγνωσα μέ πολύ ένδιαφέρον καί μεγάλην συγκίνησιν, βλέπων πόσον βαθέως αίσθάνεσθε καί σεΐς καί οί λοιποί άξιωματικοί τοϋ Ναυτικού, ποϋ μᾶς φέρει ή δημιουργηθεΐσα κατάστασις καί πόσον διαπνέεσθε από τήν ιδέαν να συντελέσετε εις τήν άνατροπήν αύτῆς.» (Βενιζέλος, 1981, σ. 780, τομΙV)

Οι συνεχείς αποτάξεις Βενιζελικών αξιωματικών και η προσπάθεια των κυβερνήτων να απομακρύνουν τους αντιπάλους τους από το στρατό και τον κρατικό μηχανισμό γενικά ενίσχυαν τους φόβους του Βενιζέλου και της παράταξής του. Η βενιζελική ηγεσία, έχοντας ταυτιστεί με την εξουσία μετά από μακρά και μονοκομματική διακυβέρνηση, δεν ήθελε να την εγκαταλείψει και να επιτρέψει στους αντιπάλους της να εγκαθιδρύσουν ένα ανάλογο μακροχρόνιο και μονοκομματικό καθεστώς.

Μάλιστα, ο Βενιζέλος σε επιστολή του στον στρατηγό Οθωναίο στις 19 Φεβρουαρίου θα μιλήσει για επερχόμενη συμφορά, καθώς επιδιώκεται η αποδημοκρατικοποίηση του στρατεύματος και η αντικατάσταση αυτών από φιλοβασιλικούς, ενώ επίσης επιδιώκεται να εξαναγκάσουν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας σε παραίτηση, και να εκλέξουν διάδοχο αυτού τον Πρίγκηπα Νικόλαο, καθιστώντας ομαλή την παλινόρθωση της Βασιλείας στη χώρα. Μάλιστα, θα συμπληρώσει πως ακόμη και αν δεν πετύχει αυτό το σχέδιο της κυβέρνησης, τότε αυτή θα επιδιώξει την μεταφορά του νεκρού Βασιλέως για ενταφιασμό στο Τατόι συνοδευόμενου από την λοιπή Βασιλική οικογένεια για την Κηδεΐα, και κατ' ακολουθία προς εγκατάσταση στο Βασιλικό ανάκτορο. (Βενιζέλος, 1981, σ. 786)

Η προετοιμασία του στόλου για γυμνάσια την 1η Μαρτίου θα ήταν η έναρξη του κινήματος. Ο Κονδύλης ανέλαβε την αντιμετώπιση του κινήματος, ενώ η κυβέρνηση κήρυξε την χώρα σε κατάσταση πολιορκίας και προέβη σε συλλήψεις. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε ομιλία του στον Κρητικό λαό θα κατακρίνει την Κυβερνητική εξουσία και θα την κατηγορήσει για κατάλυση του Συντάγματος, ενώ θα καλέσει τους πολίτες να αναμένουν ενδεχόμενη εξέγερση για την προστασία των δικαιωμάτων τους και του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος. Τέλος, θα καλέσει όλο τον Δημοκρατικό κόσμο να ταχθεί με το Κίνημα, καθώς μια πιθανή καταστολή του αυτού θα σήμαινε την διάλυση της χώρας.

«Εγώ ιδιαιτέρως, άπευθύνομαι, προς όλον τον Δημοκρατικόν κόσμον, ζητών να ένισχύση το Κίνημα, καθένας μέ ό,τι μέσα διαθέτει. Διότι, συντριβή τοϋ Κινήματος θά έσήμαινεν όριστικήν ύποδούλωσιν τοϋ Τόπου, ή όποία θά κατέληγε, μετά διάστημα, όχι, μακρόν, εις διάλυσιν τῆς Μεγάλης Έλλάδος, όση περιεσώθη, μετά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν. Έάν, άλλωστε,

είναι άληθές, ότι οί έπαναστατήσαντες Άξιωματικοί του Ναυτικού και τώρθωσαν, ν' άποσπάσουν το μεγαλύτερο μέρος του Στόλου, και, έπομένως, ότι έξησφάλισαν την έπικράτησιν, κατά θάλασσαν, τότε ό θρίαμβος του άγώνός των είναι άπολύτως έξησφαλισμένος. Ζήτω η Δημοκρατία! Κάτω η Δικτατορία!»

Πάραυτα, η κινητοποίηση που είχε ξεκινήσει στη Θεσσαλονίκη απέτυχε, αναγκάζοντας τον στόλο να κατευθυνθεί προς την Κρήτη αντί για τη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα δεν υπήρξε σοβαρή επαναστατική ενέργεια και η κυβέρνηση κράτησε τον έλεγχο. Ο Βενιζέλος στην Κρήτη υποδέχθηκε τους κινηματίες, αν και ήξερε την επικείμενη αποτυχία. Ο επαναστατημένος στόλος έπλευσε προς τη Μακεδονία, αλλά το κίνημα απέτυχε, και ο Βενιζέλος κατέφυγε στο Παρίσι.

Αποτελεσματικά, η κυβέρνηση επέβαλε κυρώσεις στους κινηματίες και τους συμπαθούντες, και ο Βενιζέλος καταδικάστηκε εν απουσία του σε θάνατο από το στρατοδικείο, αν και δεν εκτελέστηκε. Οι στρατηγοί Παπουλάς και Βολάνης εκτελέστηκαν με την επιμονή του Κονδύλη. Ο δρόμος πια για την παλινόρθωση της Βασιλείας είχε ανοίξει και η κυβέρνηση Τσαλδάρη κατήργησε τη Γερουσία και προκήρυξε εκλογές για Συντακτική Συνέλευση.

Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, όπου οι Φιλελεύθεροι απουσίαζαν, οι Λαϊκοί κατέκτησαν συντριπτική πλειοψηφία αποκτώντας έτσι ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Ο Παναγής Τσαλδάρης όμως δεν κατάφερε να αξιοποιήσει πλήρως αυτήν την εξουσία υπέρ του κοινοβουλευτισμού. Ο Γεώργιος Κονδύλης είδε την ευκαιρία να προωθήσει τα δικά του σχέδια, ενώ οι στρατιωτικοί ανάγκασαν την κυβέρνηση να παραιτηθεί και τη Βουλή να ψηφίσει για την κατάργηση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Αποτελεσματικά, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο Κονδύλης που έως τότε ήταν αντιπρόεδρος της κυβέρνησης θα πραγματοποιήσει πραξικόπημα με σκοπό την επαναφορά της μοναρχίας δια δημοψηφίσματος. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος καταδεικνύει την έκταση της νοθείας, καθώς η Βασιλεία έλαβε το 97% των ψήφων. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εκκαθαρίσεις σε όλους τους τομείς του Δημοσίου, ιδίως όμως στον στρατό. Ο Γεώργιος Β' επέστρεψε στην Ελλάδα και για να δώσει νομιμότητα στο καθεστώς του, απέστειλε εκτός εξουσίας τον Γεώργιο Κονδύλη ενώ στη συνέχεια προχώρησε στην προκήρυξη εκλογών, πιθανώς για να αποφύγει τις εντάσεις της διπολικής αντιπαράθεσης και να βασιλεύσει μέσα σε συνταγματικά πλαίσια. (ΚΩΣΤΗΣ, 2022, σ. 638)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η άποψη που διατυπώνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος για την παλινόρθωση της Βασιλείας στην Ελλάδα, σε άρθρο του στις 24 Νοεμβρίου. Ο ίδιος θα ενημερώσει τους αναγνώστες πως με την εξέλιξη των πραγμάτων στην Ελλάδα είναι επιβεβλημένη ανάγκη να δοθεί ανοχή στην επιστροφή του Βασιλιά εφόσον ο τελευταίος διαβεβαίωνε πως ανέρχεται στον θρόνο ως Βασιλεύς όλων

των Ελλήνων, και με την προϋπόθεση πως θα σεβόταν τις συνταγματικές ελευθερίες που διασφαλίζει στον Ελληνικό λαό το Σύνταγμα του 1911, ενώ επίσης θα έπρεπε να εγγυηθεί την άρνηση του σε οποιαδήποτε τροποποίηση ή παραβίαση αυτού.

«Προσέθετα, όμως, ότι διὰ ν' ἀχθῆ εἰς αἴσιον πέρασ ἡ δοκιμαστικὴ αὐτὴ περίοδος ὁ Βασιλεὺς, ἐπανερχόμενος, θὰ ἔπρεπε ν' ἀπευθύνῃ αὐθημερόν διὰγγελμα εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, διὰ νὰ τὸν βεβαιώσῃ, ὅτι τῆς ἐπανερχεται εἰς τὸν θρόνον με τὴν σταθερὰν ἀπόφασιν, πρῶτον μὲν, νὰ εἶνε Βασιλεὺς ὅλων τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὄχι ἀπλῶς τῶν κομμάτων, ποὺ ἐξεβίασαν τὴν ἐπάνοδόν του, ἀν ἢ δεύτερον δέ, ὄχι μόνον νὰ σεβασθῆ τὰς συνταγματικὰς ἐλευθερίας, ποὺ ἀσφαλίζει εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν τὸ σύνταγμα τοῦ 1911, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰς προασπίσῃ κατὰ πάσης ὁθενδήποτε ἀποπειράς καταπατήσεως ἢ παραβιάσεως των.»

Μάλιστα, θα συμπληρώσει πως κατά τον ίδιο δεν έχει μεγάλη σημασία η μορφή του πολιτεύματος ως προς την αβασίλευτη ή βασιλευόμενη Δημοκρατία, αλλά η εξασφάλιση των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων των πολιτών, καθώς η βασιλευόμενη δημοκρατία είναι σε θέση να πλήρει τα κριτήρια αυτά, όπως φάνηκε επί Βασιλείας του Γεωργίου Α', ενώ επίσης η αβασίλευτη δημοκρατία μπορεί να τα καταπατά όπως στο παράδειγμα του 1934 επί κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη.

«Διότι γνωρίζω ὅτι καὶ ἡ βασιλευομένη δημοκρατία δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰς δημοκρατικὰς ἐλευθερίας ἑνὸς λαοῦ, ὅπως ἀποδεικνύει ἰδίως ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτεύ-ματος, ἀλλὰ καὶ ἡ παρ' ἡμῖν πείρα τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', ὅπως γνωρίζω ἐπίσης ὅτι οὔτε ἡ ἀβασίλευτος δημοκρατία, ἔχει τὴν μαγικὴν δύναμιν, ὅπως καθ' ἑαυτὴν καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν δράσιν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ποὺ τὴν χειρίζονται, ἀσφαλίσῃ τὰς ἐλευθερίας αὐτὰς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ὑπὸ ἀβασίλευτον δημοκρατίαν, ἀπὸ τῆς ἀνόδου τοῦ κ. Τσαλδάρη εἰς τὴν ἀρχὴν, ἐστερήθημεν τὰς συνταγματικὰς μας ἐλευθερίας μέχρι τοιοῦτου σημείου, ὥστε εἰς τὸν ἀρχηγόν τοῦ ἐτέρου τῶν μεγάλων κομμάτων νὰ καταστῆ ἀδύνατος ἢ προσέλευσίς του εἰς τὴν Βουλὴν πρὸς ἄσκησιν τῶν συνταγματικῶν καθηκόντων του καὶ νὰ ἀχθῶμεν εἰς τὴν ἔνοπλον ἐξέγερσιν τοῦ Μαρτίου, διὰ νὰ προλάβωμεν τὴν οριστικὴν ὑποδούλωσίν μας. (Βενιζέλος, 1981, σσ. 823-826, τομIV)

6.4 1936

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ακόμη και τους τελευταίους μήνες της ζωής του και ενώ βρίσκεται ακόμη εξόριστος, συνεχίζει επίμονα τον αγώνα του να κάνει τον Βασιλιά Γεώργιο μέσο εθνικής συμφιλίωσης και ειρήνευσης. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του προς τον Λουκά Ρούφο όπου μετά την πραξικοπηματική απόπειρα στις 5 Μαρτίου για την ανατροπή του πολιτεύματος από τον Υπουργό των Στρατιωτικών Παπάγο, ο Βενιζέλος θα δηλώσει τον ενθουσιασμό του για τις αποφάσεις του Βασιλιά. Οι αποφάσεις του τελευταίου, δεν ήταν άλλες από το να πατάξει τους πραξικοπηματίες και να θέσει τον Ιωάννη Μεταξά Υπουργό Στρατιωτικών. Ο Βενιζέλος, θεωρούσε πως με την πράξη του αυτή ο Βασιλιάς αποκαθιστούσε την ενότητα του Ελληνικού λαού και οδηγούσε την χώρα σε πολιτική σταθερότητα. Στην επιστολή αυτή με άκρατο ενθουσιασμό θα αναγράψει και το περίφημο *Ζήτω ο Βασιλεύς!* Η μεταστροφή της γνώμης του Βενιζέλου για την Βασιλική οικογένεια είναι πλέον επίσημη.

«Φίλτατε Λουκά . Δέν εἶνε ἀνάγκη νὰ σοῦ εἶπω πόσον ζωηρά εἶνε ἡ χαρά μου, διότι ὁ Βασιλεύς ἀπεφάσισε νὰ πατάξῃ ἐπὶ τέλους τὰς δικαστικὰς ἐπεμβάσεις τῶν στρατιωτικῶν παραγόντων, ἀπομακρύνας ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν, μετὰ τὴν τελευταίαν αὐθάδειάν των, τοὺς Παπάγον καὶ Πατὴν, καὶ ἀναθέσας τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν εἰς τὸν Μεταξᾶν. Με τὴν ἐνεργειῶν του αὐτῆν ὁ Βασιλεύς ἀνέκτησε πάλιν ἀκέραιον τὸ κύρος του, τόσον ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ψυχικῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλλ. λαοῦ, καὶ τὴν ὀριστικὴν ἐπάνοδον τῆς χώρας εἰς κανονικοῦ πολιτικοῦ βίου. Πόσον εἶχα δίκαιον ὅταν εἰς τὸ γράμμα μου τῆς .. σοῦ ἔγραφα: «δέν εἴμπορῶ νὰ δεχθῶ ὅτι λείπει ἡ ὑλικὴ δύναμις. Διότι αὐτὴ θὰ ἠκολούθει πιστῶς τὴν ἀπόδειξιν ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀναγκαία ψυχικὴ δύναμις». Ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά μου ἀναφωνῶ. Ζήτω ὁ Βασιλεύς! Φιλικώτατα αἰσθήματα Ελευθ. Βενιζέλος» (Βενιζέλος, 1981, σ. 848,τομIV)

Λίγες ημέρες μετά , στις 13 Μαρτίου, ο Κρητικός πολιτικός υπέστη εγκεφαλική συμφόρηση, και πέντε ημέρες αργότερα έφυγε από τη ζωή. Ο θάνατός του σηματοδότησε και το τέλος μιας μεγάλης εποχής, ενώ η πολιτική σκηνή έχανε μια από τις μεγαλύτερες φυσιογνωμίες της ιστορίας της.

Επίλογος

Αν και έχει μείνει ανεξίτηλη στην κοινή γνώμη η πολιτική φιγούρα του Ελευθερίου Βενιζέλου ως άσπονδου εχθρού του Στέμματος, θα ήταν ιστορικό σφάλμα να του αποδίδεται αυτός ο χαρακτηρισμός. Αδιαμφισβήτητα, η πολιτική φιλοσοφία του Κρητικού ηγέτη επάνω στο ζήτημα του πολιτειακού, και απέναντι στο δίλημμα βασιλευομένη ή αβασίλευτη δημοκρατία, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από ευελιξία κατά τις διάφορες φάσεις της πολιτικής ιστορίας που έζησε.

Είναι χαρακτηριστικό πως δεν ήταν προσηλωμένος σε ένα αδιάσειστο δόγμα, όπως συνέβαινε με άλλους πολιτικούς της περιόδου, ενώ ανεξαρτήτως των προσωπικών του πεποιθήσεων η πολιτική του προσαρμοζόταν στις περιστάσεις, με κύριο κίνητρο το συμφέρον του τόπου κατά την δική του αντίληψη, αν και για τον ίδιο προπαντός αδιαπραγμάτευτη αρχή ήταν αυτή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Εντός αυτού του περιθωρίου, η πολιτική του Βενιζέλου κινούνταν ελεύθερα, με σταθερό πολιτικό αστέρα κατεύθυνσης τη σταθερότητα του πολιτικού σκηνικού και των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδος σε παραλληλισμό με τις εκάστοτε ιδιαίτερες κοινωνικές οικονομικές και πολιτικές περιστάσεις.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Χρονολογικός Πίνακας

- **1909:** Επανάσταση Στρατιωτικού Συνδέσμου- Πραξικόπημα στο Γουδί. Έλευση για πρώτη φορά του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα.
- **1910:** Ο Ελευθέριος Βενιζέλος εκλέγεται, σχηματίζει κυβέρνηση με το νεοσύστατο κόμμα των Φιλελευθέρων, και προκηρύσσει νέες εκλογές τις οποίες και κερδίζει με συντριπτική πλειοψηφία ξεκινώντας το πρόγραμμα της ανόρθωσης.
- **1911:** Αναθεώρηση του Συντάγματος.
- **1912:** Α΄ Βαλκανικός πόλεμος. Η Ελλάδα με τις συμμαχικές δυνάμεις Βουλγαρία, Σερβία και Μαυροβούνιο νικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και επεκτείνει τα γεωγραφικά της σύνορα.
- **1913:** Β΄ Βαλκανικός πόλεμος. Η Ελλάδα σε συμμαχία με την Σερβία νικά την Βουλγαρία, και επεκτείνει ξανά τα γεωγραφικά της σύνορα. Ο Βασιλιάς Γεώργιος δολοφονείται τον Μάρτιο και τον θρόνο διαδέχεται ο γιός του Κωνσταντίνος.
- **1914:** Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πρώτες ρήξεις και αντιθέσεις μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου.
- **1915:** Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παραιτείται από την κυβέρνηση και προκηρύσσει εκλογές. Το κόμμα Φιλελευθέρων κερδίζει τις εκλογές και σχηματίζεται κυβέρνηση η οποία σε ένα μήνα θα παραιτηθεί λόγω διαφωνιών σχετικά με το θέμα συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Στις επόμενες εκλογές το κόμμα του Βενιζέλου απέχει.
- **1916:** Κίνημα Εθνικής Αμύνης στην Θεσσαλονίκη από Βενιζελικούς. Σχηματισμός κυβέρνησης υπό τον Βενιζέλο στην Θεσσαλονίκη με την υποστήριξη της Αντάντ (η χώρα είναι χωρισμένη στα δύο). Τον Νοέμβριο η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας.
- **1917:** Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος εξαναγκάζεται σε παραίτηση και εξορία από τις συμμαχικές δυνάμεις. Στον θρόνο ανέρχεται ο δευτερότοκος πρίγκηπας Αλέξανδρος. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση στην Αθήνα (1917-1920), και αναβιώνει την βουλή που είχε σχηματιστεί από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915, γνωστή και ως βουλή των Λαζάρων.
- **1918:** Ενεργός και ολοκληρωτική συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ.
- **1919:** Στις 2 Μαΐου ο ελληνικός στρατός αποβιβάζεται στη Σμύρνη, κατόπιν έγκρισης των Συμμάχων, για να προστατεύσει τους ελληνικούς πληθυσμούς και να επιβάλλει την τάξη. Υπογραφή Συνθήκης των Σεβρών.
- **1920:** Ο Αλέξανδρος πεθαίνει από σηψαιμία μετά από δάγκωμα μαϊμούς. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος χάνει τις εκλογές και εγκαταλείπει στην χώρα.

Ακολουθεί δημοψήφισμα μέσω του οποίου ο Κωνσταντίνος επιστρέφει στην Ελλάδα.

- **1921:** Ελληνοτουρκικός πόλεμος
- **1922:** Καταρρέει το μέτωπο στην Μικρά Ασία και ακολουθεί η καταστροφή της Σμύρνης. Στρατιωτικό κίνημα υπό την ηγεσία του Νικολάου Πλαστήρα. Ο Κωνσταντίνος παραιτείται υπέρ του πρίγκηπα Γεωργίου Β΄. Δίκη και εκτέλεση των έξι ηγετικών μελών της αντιβενιζελικής παράταξης ως υπευθύνων για την Μικρασιατική καταστροφή.
- **1923:** Οι βενιζελικοί νικούν στις εκλογές μιας και τα αντιβενιζελικά κόμματα απέχουν. Ο Γεώργιος Β΄ υποχρεώνεται να εγκαταλείψει την Ελλάδα Υπογραφή Συνθήκης της Λοζάνης.
- **1924:** Ο Νικόλαος Πλαστήρας παραδίδει την εξουσία στην Δ΄ Συντακτική Συνέλευση. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιστρέφει στην Ελλάδα εκλέγεται και σχηματίζει κυβέρνηση ενός μήνα. Κηρύσσεται αβασίλευτη δημοκρατία από την Συντακτική συνέλευση και επικυρώνεται με δημοψήφισμα.
- **1925:** Σχηματισμός πραξικοπηματικής κυβέρνησης από τον Θεόδωρο Πάγκαλο η οποία θα μετατραπεί σε δικτατορία.
- **1926:** Ανατροπή δικτατορίας Παγκάλου. Μετά από Βουλευτικές εκλογές σχηματίζεται οικουμενική κυβέρνηση με Αντιβενιζελικούς και Βενιζελικούς.
- **1927:** Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιστρέφει στην Ελλάδα και μένει στην Κρήτη.
- **1928:** Ανασύσταση του κόμματος Φιλελευθέρων υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο και θρίαμβος στις βουλευτικές εκλογές.
- **1929:** Κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και πολιτικές μεταρρυθμίσεις υπό την κυβέρνηση Φιλελευθέρων. Εκλογή Γερουσίας και Προέδρου της Δημοκρατίας.
- **1930:** Υπογραφή Συμφώνου Φιλίας μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Ξεσπά η παγκόσμια Οικονομική κρίση.
- **1931:** Μεταρρυθμίσεις του συστήματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων της Ελλάδος. Εθνική κρίση στην Κύπρο. Κατάρρευση της Αγγλικής Λίρας και κατ'επέκταση και της Δραχμής.
- **1932:** Οικονομική δυσχέρεια της χώρας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παραιτείται και χάνει στις επερχόμενες εκλογές.
- **1933:** Εκλογές με ανάδειξη του Λαϊκού Κόμματος. Αποτυχημένο κίνημα υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα.
- **1934:** Υπογραφή Βαλκανικού Συμφώνου. Διαρκή πολιτική αναταραχή. Απόπειρα δολοφονίας Ελευθερίου Βενιζέλου.
- **1935:** Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι οπαδοί του επιχειρούν αποτυχημένο πραξικόπημα. Ο Βενιζέλος εγκαταλείπει οριστικά την Ελλάδα. Ανατροπή

κυβέρνησης Τσαλδάρη με την δικτατορία Κονδύλη που επιβάλλει παλινόρθωση της βασιλευσμένης Δημοκρατίας. Νόθο δημοψήφισμα και επιστροφή του Βασιλιά Γεωργίου Β΄. Αναγνώριση της παλινόρθωσης από τον Βενιζέλο.

- **1936:** Θάνατος Βενιζέλου. Επιβολή δικτατορίας από Γεώργιο Β΄ και Ιωάννη Μεταξά.

Πίνακας Σύντομων Βιογραφικών Σημειωμάτων

- **Γεώργιος Α΄ (1845-1913)** : Ήταν Δανός πρίγκηπας έως τα 17 του όπου και εξελέγη Βασιλιάς της Ελλάδος και έγινε ο πρώτος μονάρχης της νέας Ελληνικής Δυναστείας των Γκλύξμπουργκ, ενώ βασίλευσε για 50 χρόνια έως την δολοφονία του στις 5 Μαρτίου 1913.
- **Κωνσταντίνος Α΄ (1868-1923)**: Ήταν ο πρωτότοκος γιός του Γεωργίου Α΄, και βασίλευσε από το 1913 έως το 1917, και από το 1920 έως το 1922. Ο ίδιος έχει συνδέσει το όνομα του με μεγάλα ιστορικά γεγονότα όπως ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Εθνικός Διχασμός, η Μικρασιατική εκστρατεία.
- **Βασίλισσα Σοφία(1870-1932)**: Βασιλική σύζυγος του Κωνσταντίνου Α΄, κόρη του Φρειδερίκου Γ΄ της Γερμανίας, και αδελφή του Γουλιέλμου.
- **Αλέξανδρος Α΄ (1893-1920)**: Ήταν δευτερότοκος γιός του Κωνσταντίνου Β΄ ενώ διετέλεσε καθήκοντα Βασιλέα της Ελλάδος κατά την έκπτωση του πατέρα του το 1917 έως τον θάνατο του το 1920.
- **Στέφανος Δραγούμης (1842-1923)**: Ήταν Έλληνας πολιτικός και δικαστικός, που υπηρέτησε ως πρωθυπουργός της Ελλάδας το 1910. Ήταν γνωστός για τη συμβολή του στην Κρητική Πολιτεία και τη δικαστική μεταρρύθμιση. Ο γιος του, Ίων Δραγούμης, ήταν επίσης σημαντικός πολιτικός και διπλωμάτης.
- **Γεώργιος Βεντήρης (1880-1964)**: ήταν Έλληνας πολιτικός, συγγραφέας και ιστορικός. Διετέλεσε διευθυντής του γραφείου Τύπου και προπαγάνδας κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-1941). Είναι γνωστός για τη συγγραφή της πολύτομης "Ιστορίας της Ελλάδας".
- **Ο Παύλος Κουντουριώτης (1855-1935)**: Ήταν Έλληνας ναύαρχος και πολιτικός, γνωστός για τη συμμετοχή του στους Βαλκανικούς Πολέμους ως αρχηγός του στόλου του Αιγαίου, καθώς και πρωτεργάτης της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης κατά τον Εθνικό Διχασμό. Διετέλεσε δύο φορές Πρόεδρος της Δημοκρατίας, από το 1924 έως το 1926 και από το 1929 έως το 1935. Ήταν απόγονος της ιστορικής οικογένειας Κουντουριώτη από την Ύδρα.
- **Ο Στυλιανός Γονατάς (1876-1966)**: ήταν Έλληνας στρατιωτικός και πολιτικός, γνωστός για τη συμμετοχή του στο Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας από το 1922 έως το 1924, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.

- **Νικόλαος Πλαστήρας (1851-1934):** ήταν ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτικούς και στρατιωτικούς του 20ού αιώνα. Υπήρξε πρωθυπουργός της Ελλάδας τρεις φορές, κατά τη διάρκεια περιόδων πολιτικής αναταραχής και εξωτερικής αστάθειας. Γεννήθηκε στο Κεφαλοχώρι Φθιώτιδας και σπούδασε στη Στρατιωτική Σχολή, και εντάχθηκε στον ελληνικό στρατό. Προέβη σε σημαντικές επιχειρήσεις κατά την Επανάσταση του 1897 και το Βαλκανικό Πόλεμο του 1912. Στα πολιτικά, υπήρξε πρωθυπουργός για πρώτη φορά το 1917 και κατέστησε σημαντικές μεταρρυθμίσεις.
- **Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946):** Υπήρξε πρωθυπουργός κατά το 1924, καθώς και πρόεδρος του προοδευτικού κόμματος.
- **Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941):** Υπήρξε αξιωματικός του μηχανικού, Υπασπιστής του Ε. Βενιζέλου κατά τα έτη 1910-1912, Υπαρχηγός του ΓΕΣ, πρόεδρος του κόμματος Ελευθεροφρόνων, καθώς και δικτάτωρ κατά τα έτη 1936-1941.
- **Λουκάς Κανακάρης- Ρούφος (1878-1949):** Υπήρξε Βουλευτής κατά το έτος 1908. Το 1910 επανεκλέχτηκε ενώ το 1912 ο Ε. Βενιζέλος του πρότεινε το αξίωμα του προέδρου της Βουλής, το οποίο όμως δε δέχθηκε. Τον επόμενο χρόνο, το 1913 παραιτήθηκε από το βουλευτικό του αξίωμα για ν' αναλάβει τη θέση του γενικού διοικητού της Κρήτης κατόπιν προτάσεως του Βενιζέλου. Επιπλέον κατείχε θέσεις σε διάφορα υπουργεία των Ελληνικών Κυβερνήσεων.
- **Γεώργιος Κονδύλης (1879-1936):** Υπήρξε βενιζελικός στρατιωτικός, ως πολιτικός στράφηκε στον αντιβενιζελισμό, αρχηγός του Εθνικού Ριζοσπαστικού κόμματος, δύο φορές πρωθυπουργός-κινηματίας, δικτάτορας και αντιβασιλέας.
- **Αλέξανδρος Ζαΐμης (1855-1936):** Ήταν μετριοπαθής αντιβενιζελικός και πρωθυπουργός τριών βραχύβιων κυβερνήσεων το 1915, 1916, 1917 και αργότερα πρωθυπουργός οικουμενικής κυβέρνησης το 1926-28 και πρόεδρος της Δημοκρατίας το 1929-35
- **Παναγής Τσαλδάρης (1868-1936):** Ήταν πολιτικός αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, και ενώ υπήρξε τρεις φορές υπουργός και δύο φορές πρωθυπουργός

Βιβλιογραφία

- GALLANT, T. W. (2017). *ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*. ΑΘΗΝΑ: Πεδίο.
- HERRING, G. (2012). *ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1821-1936*. ΑΘΗΝΑ: ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ.
- Βενιζέλος, Ε. (1981). *ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ - ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*. (Σ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Επιμ.) ΑΘΗΝΑΙ: ΛΕΣΧΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ.
- Βενιζέλος, Ε., & Μεταξάς, Ι. (2007). *Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΕΤΑΞΑ*. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΚΥΡΟΜΑΝΟΣ.
- Δαφνής, Γ. (2009). *Η ΕΛΛΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΠΟΛΕΜΩΝ 1923-1940*. ΑΘΗΝΑ: ΚΑΚΤΟΣ.
- Καραμπελιάς, Γ. (2022). *1909-1922 Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα*. ΑΘΗΝΑ: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (2022). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*. ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ.
- ΜΑΝΩΛΙΚΑΚΗΣ, Γ. (1985). *ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ*. ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΝΩΣΗ.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ. Θ. (2018). *1915 Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΧΑΣΜΟΣ*. ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ.
- Μεταξάς, Ι. (χ.χ.). *Το προσωπικό του ημερολόγιο* (Τόμ. 3). (Π. Μ. Σιφναίος, Επιμ.) ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ.
- Παπαδάκης, Ν. Ε. (2020). *ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ Ο άνθρωπος, ο ηγέτης* (Τόμ. 4). ΑΘΗΝΑ: Καθημερινές Εκδόσεις ΑΕ.
- ΡΙΖΑΣ, Σ. (2019). *ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΑΓΡΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ 1915-1922*. ΑΘΗΝΑ: ΨΥΧΟΓΙΟΣ.